

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН  
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ  
ЖАЛАЛ-АБАД МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**ГУМАНИТАРДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК  
ФАКУЛЬТЕТИ**

**“ТАРЫХ” кафедрасы**

**Айдаркулов К.,  
Мырзабаева Н.,  
Анарбекова В.**

**КОШОК –  
ИНСАНДЫ ЭСКЕРҮҮ ЖАНРЫ**

Жалал-Абад  
2014

**Айдаркулов К., Мырзабаева Н., Анарбекова В.**

# **КОШОК – ИНСАНДЫ ЭСКЕРҮҮ ЖАНРЫ**

ЖАЛАЛ-АБАД, 2014. - 51 б.

ЖАМУнун гуманитардык-экономикалык факультетинин окуу-усулдук кеӊешинин сунушу боюнча факультеттин окумуштуулар кеӊешинде басмага бекитилди.

Сын пикир ээлери:

Э.СУЛАЙМАНОВ – тарых илимдеринин кандидаты, профессор;  
И.А.АБДУВАЛИЕВ – филология илимдеринин доктору,  
профессор;

## К И Р И Ш Ү Ү

Кыргыздардын рухий турмушунда кошок айтуу башка элдик оозеки чыгармалар менен бирдей эле өз алдынча өнүгүп, эпикалык чыгармаларга чейин өсүп жеткен. Кошок жанры эл арасында айтылып, сакталып, ар кандай курактагы адамдар кайтыш болгондо, анын сөөгүн жерге коюу үрп-адаттары менен бирдикте ый менен жоктолгон жана кыз узатуу салтында да айтылып келген.

«Кошок» - оозеки чыгармачылыктын ичиндеги кеңири тараган жанр экенин белгилөө менен, жоктоо, кош айтышуу, керээз, арман-күйүт маанисинде айтылат. Ал өлүмгө байланышкан ырым-жырымдар, салт-санаалардын жана фольклордун жашашына түздөн түз аралашып, өзүнчө иштелип чыккан поэтикалык жанрдын негизги булагы болуп эсептелет. Мазмунунда адамдын ички кайгысы, жоктоосу, муну-зары, мактоосу, каргышы, арманы, акыл-насаатын билдирген ыр түрмөгүнөн топтолгон. Ал эми аны жайылтуу, эл арасындагы сөзгө чечен, жамакчы акындар тарабынан аткарылган. Адамдар коомдук турмушта саясий-экономикалык, руханий деградацияга туш болгондо, ынандыралык таяныч издейт. Андай таяныч реалдуулуктагы күчтүү бийлик, улуу идеялар, ага шыктандырган жетектөөчү инсан болуш керек. Ошолордун ичинен үлгүлүү болгон тарыхый инсандарга арналган кошоктордун эл арасына кенен жайылып өз ордун тапкандыгын белгилейбиз. Демек, кошокту жаратуучулар – эл, ошол элдин арасынан чыккан табигат тартуулаган ырчылар, айтуучулар кошоктун жаралышына, өнүгүшүнө, сакталышына, кийинки муундарга жетишине себепкер болгон. Мына ушундай учурда бизде карапайым турмушту ашкере мактоо менен элдин тарыхый-социалдык, коомдук-маданий өсүп-өнүгүүсүндө көркөм тил негизги курал болот.

Кошокчулар өздөрүн курчаган турмуштагы бардык олуттуу окуяларды, көркөмдүк образдарда жаратып, поэтикалык жөндөмдүүлүгүнө жараша жеткиликтүү кылып, үн ыргагы менен, кээде, музыкалык аспаптардын коштоосунда угузшкан. Кошоктун бир өзгөчөлүгү - кошокчунун өлгөн кишиге жакын-алыстыгы, жэк-жааттыгы же жалдап айттыруусуна (атайын кошокчуга) байланыштуу маанилери өзгөрөт. Себеби, шарттуу түрдө, жакыны тарабынан кошок айтууда өтө күйгөнү, кайгы-зары, муну күчөтүлөт. Алысыраак жэк-жааттары аркылуу айтылган кошоктордо эскерүү, жоктоолору, армандары берилет. Ал эми кошокчуну атайын жалдап айттырган учурларда өлгөн адамды жалпы жонунан мактап, актап, даңазалап айтышат.

Кошоктордун мазмунуна сереп салсак, анда инсандын жашоодогу белгилүү орду, кыймыл-аракети, адеп-ахлактык иштери, кылык-жоруктары, рухий баалуулуктары каралган.

Жогоруда айтылгандардын негизинде кошок ырларынын барктуулугу, анын тарыхый-маданий, этнофилософиялык асылдыктарды өзүнө камтуу менен, ар түрдүү факторлордун (географиялык, этномаданий, социалдык, экономикалык ж. б.) таасири астында калыптанып, өнүгүп, фольклордук традициянын өзгөчөлүгү, элдик мурастар алкагында алган ордун мүнөздөйт. Ушул өнүгтө кошоктордун системасын өздөштүрүү, андагы мазмуунду таануу, өздүк аң-сезимге, интеллектке айландыруу - атуулдук парзыбыз. Чындыгында эле кошок ырларында калкыбыздын, мамлекеттүүлүгүбүздүн, атуулдук, коомдук өнүгүүнүн татаал тарыхы айкын көрсөткөндөй, ата-бабаларыбыз байыртадан бери эле табияттын танып кеткис мыйзамы болгон, ажалдан качып кутулууга болбостугун түшүнүшкөн. Негизинен кошок ырларында инсандын социалдык абалы же айрым бир топтун (урук, уруу, дос) кызыкчылыктары же касташкандардын иш аракети, максаты эске алынып көпчүлүккө жарыяланган. Көчмөнчүлүк учурда маркумду эскерип, эң жакындары (маркумдун аялы, апасы же эже-карындаштарынан бирөөсү) жолмо-жол кошок кошуп жоктошкон. Азалуу көчтү «Каралуу көч» деп аташкан. Мындай көчтүн алдынан кыя өтүлбөгөн жана ал токтотулбаган, каршылаш душмандары да кол салбаган. Бул көрүнүш өлүмгө болгон сый-урмат катары бааланган. Көчтүн астында маркумдун минген атына кара жабууланган ээр-токуму менен кара жалпооч жабылып, ээр кашына камчысы, кылычы, жаасы илинип, найзанын учу жерге каратылып байланган. Кайгынын аты эсептелген «кара атты» маркумдун «Жан досу» же бир тууган иниси жетелеп, көч алдында жол баштаган. Көчтү көргөн кимде-ким болсо да жол бошотуп, четке чыгып, көчтү өткөзүшкөн. Жолдо болуп жаткан ар кандай шаан-шөкөттөр токтотулган. Колдон келишинче жардам берилип, көчтүн буйдалбастан өтүп кетүүсүнө көмөктөшкөн. Каралуу аял кара кийими менен ат үстүндө эки бөйрөгүн таянып кошок кошкон, анын атын жеңеси же абысындарынын бири жетелеп жүргөн. Негизги көч булардан кийинки катарда гана жолго чыккан.

Кайтыш болгон адамдын үйүндө күнүгө маркум жоктолуп, кошок кошулган. Сырттан келген адамдарды утурлап, аялдар үн созуп кошок кошуп, эркектер өкүрүп турушкан.

Азыркы күндө да маркум кайтыш болуп, сөөгү жаткан үйдүн ичинде (сөөккө тартылган көшөгөнүн сыртында) аялдар, биринчи кезекте, маркумдун жакындары катар отуруп кошок кошушат. Үйгө сырттан келген аялдар да кошок кошуп, ый ыйлап, тигилердин катарына отурушат. Үйдүн сыртында өлгөн пенденин эркек тууган туушкандары, жакындары ыраматылык жаткан жакты карап, тикесинен тик туруп ый чыгарып өкүрүп турушат. Маркумга акыркы «сыйын» көрсөтүүгө келген ар бир адам (аял да, эркек да) үн чыгарып өкүрүп ыйлап келишет. Үй ичинде жана сыртта турган маркумдун жакындары да үн

чыгарып өкүрүп тигилерди каршы алышат. Өкүрүктөр менен кошок кошуп, ый ыйлоолор куран окула башталгандан тартып токтотулат.

Ал эми кыз узатып, келин көчүрүүдөгү кошок кошуу узатылып жаткандын бардык жакшы жактары: сулуу өң-чырайы, келбеттүү сымбаты, жумшак мамилеси, ата-теги, бакыбат турмуш шарты менен бирге эч нерсени ойлобогон ойнок кези, балалык учурдун бүткөндүгүн эскертет. Эми үй турмуштун башка түшүп тургандыгы, эркеликтин өткөндүгү, «кыз балага кырк үйдөн тыюу» боло тургандыгы айтылып, шайкелеңдиктен оор-басырыктуу, сабырдуу болууга үндөп, барган жеринде бактылуу болууну айтып, кайын журтун сыйлоону, ыйбаа кылууну эскертип, кыздын энеси, эжеси, жеңелери өз алдыларынча кошок кошуп узатышкан. Кызды узатып барууга жеңелери, курбу курдаштары да кошо жөнөшкөн. Келинди көчүргөндө жасалгаланган кийим кийгизилип, аздектелип токулгаланган жорго атка мингизилип, аны жакын жеңелеринин бири жетелеп, курбу-курдаш кыз-келиндер, коёшу айылда оюн-күлкү, ыр-күү, шаан-шөкөт менен коштоп жүрүшкөн. Алар менен ыр ырдашып, ат чабышып, оюн-тамаша куруп, күйөө бала жана анын жоро-жолдоштору болушкан. Азыркы учурда келин көчүрүү салты мезгил талабына жараша башка багытка өзгөргөн.

Кошок ырларынын пайда болуу тарыхы, генеалогиялык өнүтү жана алардын эпикалык чыгармаларда чагылдырылышы, айрым варианттарынын эл арасында бүгүнкү күндө пайдаланылышы тарыхый маалыматтарга таяна салыштырылды.

Кыргыз элинин тарыхында кошок ырларынын этнографиялык булак катары мааниси жөнүндө сөз болот. Мында адабияттарда берилген кошок ырларына жана азыркы учурдагы тандалып алынган объектилерден мыкты кошокчулардан жазылып алынгандарына салыштырмалуу анализдер жүргүзүлдү. Өткөн замандардагы кошок ырларында атайын бир тарыхый доорлор, андагы инсандар, генеалогиялык, топонимикалык аталыштар берилген. Байкообузда, кыргыз элинин көөнө маданиятынын башатын түзгөн, мындай тендеши жок байлыгынын азыркыга дейре унутулбай сакталып келе жаткан кошок ырларынын бирден бир себебин кылымдар бою кайталанган жашоосунун феноменинде деп билебиз. Негизинен, жашоо өзүнүн нугу менен кылдырана берет, ал эми өлүм - орду толгус кайгы-муң болгондуктан, адам баласы сөздүн коштоосу менен обондуу жамак-ыр түрүндө ички психологиялык өксүүсүн канааттандырган. Кыргыз элинин тарыхындагы этникалык компоненттерди, социалдык жана экономикалык структураны эске алып, кошокчулардын варианттарындагы диалектикалык өзгөчөлүктөрүн да терең изилдеп, бүтүндөй бир кёркём кёрщнщщн түзүүгө аракеттендик. Анткени, кошокторду изилдөө ыкмаларында өтө аз изилденген райондордон адабияттарда аз берилген кошок ырларын жыйнадык.

Кошок ырлары боюнча олуттуу иштер колго алынгандыгы белгилүү. Бул маселе кыргыз фольклорунун тарыхында XIX к. башталган. Алгач ал башка жанрлардын катарында К.Мифтаков, К.Рахматуллин, М.Богданова, А.Тайгүрөнов, З.Бектенов, Т.Байжиев, Ж.Таштемиров, С.Мусаев, С.Закиров, К.Артыкбаев, А.Акматалиев, С.Эгембердиева, А.Токомбаева сыяктуу фольклорчулар тарабынан изилденген.

Бул эмгекти жазууда дагы бир топ илимпоздордун эмгектерине кайрылдык <sup>1</sup>. Мындан сырткары кол жазмалар фондунан алынган материалдар жана информаторлордун айтуулары негизги булак катары колдонулду.

Кошок ырларына байкоо салганда төмөнкүдөй тематикадагы кошокторду көрүүгө болот: жаш балдарга, аялдарга, эркектерге арналган кошок ырлары. Алар жаш курак өзөчөлүктөрүнө карап дагы өзүнчө бөлүнүп кетет. Мисалы, мазмунуна карай, «жаш балага», «келинге», «жеңеге», «аялга», «улгайган аялга» өзүнчө, ал эми эркек адамдарга да дал ушундай эле - «балага», «атага», «аксакалга» деп айтылат. Ал эми илимий адабияттарда төмөнкүдөй берилет; «Атасы өлгөн кыздын кошогу», «Энеси өлгөн кыздын кошогу», «Ата-энеси өлгөн кыздын кошогу», «Иниси өлгөн аялдын кошогу», «Кайниси өлгөн жеңенин кошогу», «Баласы өлгөн эненин кошогу», «Эжеси өлгөн кыздын кошогу», «Эри өлгөн аялдын кошогу», «Киши колдуу болуп өлгөнгө кошулган кошок» ж. б. Жогорудагылардын дээрлик көпчүлүгү аялдар тарабынан аткарылат.

Кийинки жылдары кыргыз фольклорун эл арасынан жыйноо маселеси солгундап бара жатканына карабай, атайын изилдөөлөр жүргүзүлүп материалдарды жыйнадык.

Кошок жанрынын дагы бир өзгөчөлүгү жалаң гана реалдуулукту чагылдырбастан, акыретте дагы жашоо бар экендигин элестетүү менен диндик жоболор көбүрөөк чагылдырылганын байкадык. Белгилей кетсек, б. з. VI-VII кылымдарына таандык болгон байыркы түрктөрдүн

---

<sup>1</sup> Гений в искусстве и науке. - М., 1991; Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. - Фрунзе, 1984; С. Жигитов. Ырлар жана жылдар. - Фрунзе, 1972; Н.И.Толстой. Статьи о фольклоре. - М.-Л., 1966; Кыргыз поэзиясынын антологиясы. - Бишкек, 1999; Т.Танаев. Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанр. 1-китеп. - Ош: 1998; Кошоктор. 21-том. - Бишкек, 1998; Орхон-Енисей тексттери. - Фрунзе, 1982; К.Калчакеев, А.Мусабеков. Өмүр жылдызы күн болуп жанат. 1-китеп. - Жалалабат, 2002; Кыргыз эл ырлары. - Фрунзе, 1967; Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. - Фрунзе, 1973; С.Закиров, А.Токомбаева. Кыргыз элдик лирикаларынын жанрдык өлчөмдөрү. - Фрунзе, 1964; Манас. 1,2,3 тт. - Фрунзе, 1988; Курманбек. - Бишкек, 1998; К.Жусупов. Кыргыздар. - Бишкек, 1998;

мүрзөлөрүнүн башына коюлган таш эстеликтердин сыйдамдалган беттерине жазылган эскерүүлөрү Орхон-Энесай тексттери деп аталган. Андагы жазуулар кошок жанрынын алгачкы башаты экендиги маалым. Азыркы учурда да ошол көрүнүштү кайталап, бейит үстүнө коюлган таш эстеликтеринде инсандын өмүр баяны же ага арналган чакан ыр саптарынын жазылганын жолуктура алдык.

Кыргыз эли ХХII кылымдык тарыхы бар эң байыркы элдерден болуп саналат. Байыртадан бери эл болуп калыптанган элибиздин салты, үрп-адаты, кошок жанрлары улам өөрчүп келгендиги да анык. Ошентип, түптүү элибиздин көөнөрбөс, унутулгус салттарынын болгондугу да талашсыз. Тээ, Манас бабабыздан бери келе жаткан «кыз куумай», «кыз узатуу», «ордо атмай», «улак тартыш» ж. б. салттардан айырмаланып, маркумду акыркы сапарга узатып жатып айтылчу кошок кошуу салты эсептелет. «Акыры башта бир өлүм» дегендей, адам жашоосу бир күнү акырындап түгөнөөрү маалым. Табияттын мыйзамына ылайык, тиричилик жан түбөлүк жайына узаары, ошондо артында калган жакындарынын дээрлик бардыгынын жүрөктөгү муң-зарлары ичтен чыгып, унутулгус эскерүүгө, кайгы-мундуу ырга айланат. Ошол ырга айланганы кыргыз элинде «кошок» деген атка ээ. Бирок, бул салт бир гана аялдарга тиешелүү эмес экендиги далилденген. Кээ бир аймактарда (көбүнчө тоолуу райондордо) эркектердин катар туруп, үйдүн жанында кадимкидей кошок кошуп тургандыгын да жолуктурууга болот. Маркумду узатаарда бардык аймактарда салттар бирдей эмес. Мисалы, Жалал-Абад областынын кээ бир аймактарында боз үй тигилбейт да, үйдүн ичинде аялдар, эшикте эркектер жоктоп ыйлап турушат.

Көпчүлүк аймактарда боз үй тигилип, аялдар боз үйдүн ичинде, маркум жакты же төр жакты карап эркектер сырттан келген адамдарды карап эмес, боз үйдү, маркумду карап ыйлашат. Ёлгөн пенде, эгерде аял болсо сол (эпчи жак), эркек болсо - оң жакка (эр жак) башы кыбыланы карай жаткырылат; сырттан келген адамдарга аркасын салышып (аза күтүү) кошок кошулат. Мындай жосун дайыма эле сактала бербейт. Мисалы, түндүк Кыргызстандын айрым жерлеринде каза болгон адамга тетири карап, сырттан келген адамды карап ыйлашып, кошок кошулат.

Эгерде өлүк үстүндө аялдар кошок кошпой калса, эркектер өкүрүшпөсө «өлүк шааниси болбой калды» деп, туугандарынын, келген коноктордун нааразычылыгы болгон учурлары да кездешет.

Деги, инсан кайтыш болгон үйдөн чуу чыгаруу - ошол үйдө бир жамандыктын болгондугун колу-коңшуларга, жамааттагы жакындарына билдирип коюунун шарттуу көрүнүшү болуп эсептелинет. Ушундан кийин гана түйшүктүү камылгалар көрүлө башталат. Жарык дүйнө менен кош айтышкан инсанды акыркы сапарга узатуу - кыйышпас адамдарынын маркумга көрсөткөн акыркы сый урматы болуп

эсептелинет. Ушул аракет менен жакындарынын, деги эле тирүүчүлүктүн аны менен акыркы жолу коштошуп жатышып, ал инсандын бул жашоодогу ээлеген ордун, анын ким экендигин тирүүлөргө да жарыя кылуу деп да түшүнүүгө болот. Ушул биринчи “чуу” чыгаруу менен бирге, андан кийин да маркумдун “орду толгустугу” жакындарынын, эскерип ыйлаган ыйларынан, сырттан өкүрүп келген адамдардын кайра-кайра кайталанылган үн ыргактарынан айлана-чөйрө да, аба да ыйга толуп кетет. Ушул көрүнүш “Манас” эпосунда мындайча сүрөттөлөт:

Кайың менен тал ыйлап,  
Жараткандын баары ыйлап.  
Жашыбаган таш жашып,  
Ай-ааламды кайгы басып.  
Тунжураган түн болуп,  
Төбөң түшкөн дүнүйө ай.  
Жоктоп турду баатырды.

Ушинтип адамды барктап, ар убакта кадырына жетүү, адамгерчиликтин эң жогорку сапаты экендигин дайыма эстеп жүрүү да, бул - адамдын парызы болуп калуу керек. Маселени ушул өңүттөн алганыбызда, коюлган теманын актуалдуулугу, баалуулугу гана артат.

Кошок - оозеки чыгармачылыктын ичинде эң байыркы жанр экени белгилүү. Ошону менен бирге улуу эпосубуз “Манас” да кошок кошуудан чыккан деп айтылат. «Семетей» эпосундагы «Каныкейдин кошогу» деп аталган бөлүктө Манасты жоктоо менен бирге элдин өткөн турмушу, эрдиктери, эми алардын кайталангыстыгы айтылат. Жайсаң, Токтогул сыяктуу ырчылардын кошогунан, ал эркектерге да тиешелүү жаралгандай туюлат. «Карагул ботом» өндүү элдик поэмалар бүтүндөй кошоктон турары анык. Ал эми адабиятыбыздын башаты болгон Орхон-Енесай жазмаларынын дээрлик баары, З.Бектенов менен Т.Байжиевдер белгилегендей, керээз түрүндө айтылган кошок сөздөрдөн турат <sup>2</sup>.

Кошоктор экиге бөлүнөт: бири - инсан каза болгондо кошулуучу кошоктор; экинчиси - кыз узатууда айтылат. Кошоктор коңшу элдерде – тажик, түркмөн, өзбек, казактарда да кездешет. Кыргыз элинде кошок ырлары Октябрь революциясына чейин кеңири таралган. Казактын улуу окумуштуусу Ч.Ч.Валихановдун «Кыргыз эли түгөнгүс кенч, алардын кайталангыс салттары, башка элдердикинен бир топ айырмаланып турат», - деп эң жогору баалаган. Бир эле мисал, маркумдун арбагын сыйлап, ырым-жырымдарды, эскерүү кечелерди өткөрүп, куран түшүрүп турат <sup>3</sup>.

Изилденип жазылып келген кошоктордун көпчүлүк бөлүгү эл арасында белгилүү адамдарга, акындарга, ырчыларга, баатырларга

<sup>2</sup> Кошоктор. Эл адабияты сериясы. Т. 25, - Бишкек: Шам, 1998.

<sup>3</sup> Валиханов Ч.Ч. Собр. соч., т. 1, с. 370.



арналган. Кошок жанрынын негизги бир өзгөчөлүгү - жалган дщйнёнщн терь тамырын чагылдыргандыгында.

Кыргызстандын түштүгүндөгү Жалал-Абад областынын аймактарынан жыйналган материалдардын негизинде «кошок кошуу» салтынын өзгөчөлүгүн аныктоо аркылуу ага илимий баа берүү - бул иштин негизги максаты болуп саналат.

Коюлган максатка жетүү үчүн төмөнкү милдеттер аныкталат:

- жыйналган талаа материалдары менен илимий маалыматтарды айкалышта талдоонун негизинде, кошок кошууну комплекстүү иликтеп чыгуу;

- кошок жанрынын гуманисттик мүнөзүн, социалдык жагын жана тарбиялык кудуретин ачып берүү;

- маалыматты жыйноо, жекече байкоо жүргүзүү, калк менен аңгемелешүү учурунда эмпирикалык усул, объективдүүлүк жана башка илимий принциптер кеңири пайдаланылды.

Изилдөөнщн илимий жыйынтыктары кыргыздардын этникалык тарыхын, маданиятын окуп-үйрөнүүгө өбөлгө түзөт жана элибиздин көп кылымдык тарыхын, этнографиясын, диндик, философиялык түшүнүктөрүн, эстетикалык көркөм маданиятын окуп үйрөнүүдө пайдаланылат. Бул иштин материалдары кыргыз этнографиясы, кыргыз маданиятынын тарыхы, мектеп окуучулар үчүн арналып жазылуучу «адеп» сабагы ж. б. окуу куралдарын иштеп чыгууга чоң көмөк көрсөтөт.

## КОШОКТУН ЖАРАЛУУ ДООРУ ЖАНА ЭПИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДА ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ

Элибиздеги баатырдык эпостордун көпчүлүк материалдарында жоокерчилик турмуштагы согуш жетекчилеринин, баатырларынын, жол башчы акылмандарынын жана башка билермандарынын аткарган иштерине карата аларды көзү өткөндөн кийин, эли журтка кошок аркылуу жарыялаган. Мындай көрүнүштөр байыркы доордогу адамдардын таш бетине чегилип тартылган көп сюжеттүү, таасын сүрөттөрү кыргыз жергесинде ондоп-миндеп саналат. Башканы айтпаганда Кёкарт ашуусундагы дүйнөгө атагы чыккан Саймалуу-Таш сүрөт галереясы, Улар-Төр өрөөнүндөгү Чаар-Таш, Ысык-Көл өрөөнүндөгү таш сүрөттөрүнүн чогуңдуларын айтууга болот. Ошондой эле алар мүрзөгө коюлган эстелик ташка чегилип, руникалык алфавит менен жазылган жазуу системасы менен да берилген. VI-VIII кылымдарга таандык Орхон-Энесай жазуулары көбүнесе таш мамыларда, көрүстөн таштарына түшүрүлгөн. Өзгөчө белгилей кетсек, бул жазмаларды көчмөндөр таш бетине өздөрү жана кийинкилер үчүн баалуу маалыматтарды, тарыхый окуяларды, ойлорун гана жазышкан. Мисал келтирсек, «Таш» (эстелик) тургуздум, көнүлдөгү сөзүмдү он ок уулдары таттарга чейин муну көрүп билгиле, түбөлүк таш тургуздум. Бул жер тогуз жолдун тоому болгондуктан, мындай жерге түбөлүк таш (эстелик) тургуздум, жаздырдым. Аны көрүп билгиле!<sup>4</sup>

А.Абдразаковдун ырастоосу боюнча, Култегинге арналган эстеликтеги көлөмдүү жазуунун 20-сабында, «Барсбек эле каган атагын мындан биз бердик, синдимди жар кылып бердим. Өзү жанылды, каны өлдү, эли күн-кул болду» деген саптарда ошол доордо болгон тарыхый кубулуштарды калыптандырууга багытталган мүдөө, каалоо, умтулуу ойлордун тегерегинде сөз болот. Албетте, алар билгендеринин, көргөндөрүнүн негизинде ой толгоп, тыянак чыгарып келишкен. Мындай окуяларды чечмелөөдө, түшүндүрмөдө тексттер байланышсыз түшүнүктөр, сөздөр, сүйлөмдөр менен жазылса да аны эске алып, ушул чөйрөдө тарых илимпоздоруна теренирээк изилдөөнү талап кылат. Мунун негизинде, азыркы күнгө чейин тарыхчылар үчүн ачык маселе болуп жүргөн, талаш- тартыштарынын себеби болгон Эне-Сай кыргыздары менен Ала-Тоо кыргыздарынын байланышы тууралуу маселени чечүүгө Орхон-Энесай тексттери негизги булак катары кызмат кылат.

---

<sup>4</sup> Өз 000-0 00000 0000000000. 000000 , 1982. 63-0.

Биздин байкоолорубузга караганда «өлүм» түшүнүгү башка мазмунда «айрылдым», «бөлүндүм», «аттигинин» деген формада берилет. Мисалы, Алтымыш үч жашымда айрылдым. Эгук-Катын жеринде айрылдым. Теъри элимден (мамлекетимден), кыз-уланымдан, отуз (?) уулум, алты мин жылкымдан айрылдым.<sup>5</sup>

Энесай кыргыздарына эмне баалуу экенин аныктоо үчүн жазмага кайрылсак, ал Орхон жазма эстеликтеринен көлөмү боюнча гана эмес, баяндоо формасы, стили менен да айырмаланат. Башкача айтканда көлөмү өтө кичине болуп, чечилген маалымат түзмө-түз багыт бербейт. Мына ушул өзгөчөлүк көп учурга чейин түрколог-тарыхчылардын, культурологдордун, философтордун Эне-Сай жазма эстеликтерине болгон кызыгуусун өгөйлөтүп келген. Тексттердеги «айтылгандардын» бул дүйнөнү таштап кеткен маркумга арналгандыгы жана ал «айтуунун» өзгөчө формасы аларды «кошоктор» - деп атоого болот деген ойду айтууга болот. Башкача айтканда, Эне - Сай жазма эстеликтери - ташка түшүрүлгөн кошоктор.

Эне-Сай жазма эстеликтеринин өзгөчөлүгү мына ошол кошокторунда. Эстеликтердеги маалыматтар өлүм проблемасынын тегерегинде болуп кишинин өмүрү «өлүмдүн» кесилишинде каралып жатат. Мисалы,

Ынанчы – Ча көлүндөгү № 10-эстелик, (Уграчка арналган, Эне-Сай).

1. Ак өргөдөгү канышам, кыз-уулум,
2. Бегиме, курдашыма бөкмөдүм.
3. Кырк үч жашымда бөлүндүм.
4. Ынан Уграч мен.

Бул келтирилген кошоктордун кичинекей көрүнүштөрүндө (фрагмент) жогорудагы көрсөткөндөй инсанды жоктоп жатат. Мындан улам Орхон-Энесай жазууларындагы кошок ырлары, эпикалык чыгармалар жана бүгүнкү күндөгү эл арасындагы кошок ырларынын мааниси, мазмуну менен үндөшөт.

Салыштыруу менен карасак:

Аксы бир шаарың борборун,  
Кеңеш бир атка конгонуң.  
Ар түркүн шаар ичинен,  
Кулунум Бишкек бир болгон борборум.

Он бешиңде октолдуң, 35ке чыкканда,  
Сен ок жыландай толгондуң.  
40 жашка чыкканда,  
Алладан буйрук келди эле.

---

<sup>5</sup> Орхон-Енисей тексттери... 145-б.

Сенин атың жок болду.  
Алты арыктан суу келсе,  
Айдың көл өзү толбойт ко.  
Алтымыш дүйнө бир келсе.  
Артындагы өзүндөй болбойт ко,  
Жети арыктан суу келсе.  
Жеткилең көл толбойт ко,  
Жетимиш дүйнө бир келсе кулунум.  
Бир өзүндөй болбойт ко.  
Бозоруп келген жаанга.  
Боз чатыр тикпей нес болдум,  
Тооруп да келген ажалга,  
Мен айла таппай нес болдум <sup>6</sup> .

Жыйынтыгында, жалпы эле кошок ырларынын тарыхый, этникалык-генеалогиялык булактарда изилдениши адабияттарда кандайча изилденген, ал эми бүгүнкү журт арасында кандай мааниде сакталып калгандыгы тууралуу мисалдар менен сүрөттөлөт.

Кошок сөзүнүн этимологиясын чечмелөөгө аракеттер жасалды жана жаңыча көз караштар пайда болду. Кошок ырынын жаралуу доору эпикалык чыгармаларда берилиши, таш бетине түшүрүлгөн жазма эстеликтеринде элдик баатырлардын образдары аркылуу чагылдырылган. Тарыхый инсандарга арналган тексттердин айрымдары дагы деле эл арасында айтылып келет. Кошоктун статусунун улам барган сайын төмөндөп бара жатышы, салт тык маданияттын унутулуп бара жатышы жөнүндө кеңири баяндалды. Эл оозунан жыйналган материалдар, эпикалык чыгармалар жана Орхон-Ене-Сай эстеликтериндеги жазуулардын тексттери менен салыштырылып изилденип, жана өз ой пикирлер, сунуштар айкындалуу менен информаторлордун айтуулары аркылуу тастыкталды.

## КОШОКТУН ЭТИМОЛОГИЯСЫН ЧЕЧМЕЛӨӨ

Кыргыз фольклорунда өзүнчө жанрдык касиетке өсүп жетилген, көркөмдүк сапаты боюнча элдик поэзияда өнүккөн, аткарылышында өзүнчө мүнөздүү обону бар майда формадан тартып эпикалык көлөмгө чейин өсүп жетилген, мазмунунда адамдын ички

---

<sup>6</sup> Информатор Нарбаева [Инициалдар] , Аксы району, Кызыл-Жар айылы, 2004-ж.

кайгысын, жоктоосун, муңун, зарлануусун, туугандык жакындыгын билдирген ырлардын бир түркүмү кошоктор. Кошок – өлүмгө байланышкан ырым-жырымдар, салт-санаалар фольклордун жашашына түздөн-түз аралашып, өзүнчө иштелип чыккан поэтикалык бир жанрдын негизги булагы болуп эсептелинет. Кыргыз элинде кошоктордун өлгөн адамга байланыштуу аткарылгандыгы Орхон-Энесай таш жазууларында сакталып калган. Ошон үчүн аларды кошок ырларынын эң алгачкы формалары деп билишет. Кошок ырлары көлөмү, тематикасы, обону жагынан айырмаланып турат. Дүйнө элдеринде адам өлгөндө аял-эркек болуп биргелишип жалпы ырдашса, түрк элдеринде, анын ичинде кыргыздарда, аялзатынын же кошокчунун аткаруусу басымдуулук кылат. Бирок кээде кезектеп кошок айткан учурлар да бар.

Кыргыздардын тоолуу аймактарында эркектердин кадимкидей кошок кошуп ыйлаганын учуратабыз. Белгилей кетсек, Аксы өрөөнүндөгү Кош Дөбө айылынын жашоочусу Гүлжигитов Масалынын баласы кайтыш болгондо, анын мезгилсиз дүйнөдөн кайткандыгын жоктоп, таппай боздоп ыйлап тургандыгын ал мындайча кошот:

Жайында салкын күздөйүм,

Кулунум, жагоолонгон куштайым.

Кулунум, жалбырттап алып уччу ээль,

Жай чилде болуп муздадым.

Коңурда салкын күздөйүм,

Кулунум, коңгуроолуу куштайым.

Көтөрүлүп уччу ээль да,

Эми көк жибин гана учтадым.

Эми чапсам да бүтпөйт майданым,

Кулунум, чакырсам келбес мейманым.

Эми да бүтпөйт майданым,

Кулунум, эңсесем келбес мейманым.

Сап балта эле билегим,

Кулунум, көзү өттү эле.

Солкулдак болду жүрөгүм,

Айбалта гана эле билегим.

Кулунум, көзү өттү эле,

Армандуу болду жүрөгүм <sup>7</sup>.

Элдик салттын талабына жараша кошок ырларын аткарууда анын мазмунуна негизги маани берип, маркумга болгон кадыр-баркты, сыйурматты билдирүү үчүн кошоктун тематикалык түрлөрүн аткарууга өзгөчө көңүл бурулган. Кошоктордун табияты түздөн-түз адам өлгөндө аткарылуучу салтка мүнөздүү болбостон, үйлөнүү салтында да

---

<sup>7</sup> Информатор Өзгөчө мааниге ээ. Өзгөчө мааниге ээ. Өзгөчө мааниге ээ. Өзгөчө мааниге ээ. 2003-ж.

колдонулат. Биздин өз алдынча жүргүзгөн изилдөөлөрүбүздө эл арасынан топтолгон кошок ырларынын мурункулардан айырмалангандыгын төмөнкүлөрдөн байкадык.

Жаңыча ой жүгүртүү, көркөм кыялдануу сапаттарынын пайда болуусу менен турмуштук шартка жараша аткарылышы мурунку кошок ырларында мезгили, жери, уруусу, социалдык абалы чагылдырылса, азыркы учурда алар колдонулбайт. Изилденип жаткан өрөөндөрдөн жыйналган кошоктордун тексттеринде (диндик ишенимдерде маркумдун кайра тирилип наркы дүйнөдө экинчи өмүр сүрүүлөрү) биздин эле диндик түшүнүктөгү бүтүмдөр элестетилет. Мисалы,

Балтырканы бүрдөгөн,  
Энемди, Батмалары жүр деген.  
Балтыркан бойлуу карагат,  
Асыл бир жаның өткөн соң,  
Энеке, Батмалар менен кошо жат.  
Бүлдүркөнү бүрдөгөн,  
Бүбүлөрү жүр деген.  
Бүлдүркөн менен кожогат,  
Асыл бир жаның өтүптүр,  
Энекем бүбүлөр менен кошо жат <sup>8</sup>.

деп айтылса, дагы биринде:

Минген атың сарала,  
Урматым, бейиштин ичи кызыл гүл.  
Беш колуң тийбей ачылсын,  
Бет алдыңа чачылсын <sup>9</sup> ....  
Жети бир катар гүл бейиш,  
Жемишиң болсун гүл мейиз,  
Жети жашар баладай.  
Айлансам энем дилгирим,  
Жеңил да болсун күнөөңүз.  
Жашылдан болсун көшөгөн,  
Айлансам энем кеңешим.  
Жанатта болсун төшөгүң <sup>10</sup>.

Жалпысынан, кошок ырларында ритм, рифмалык ыргактык, уйкаштыктар, метафора бирдей эле: жеке адамдын мүнөзү, жүрүм-туруму эскерилип, жетишкендик каалоолору билдирилип, макталып

---

<sup>8</sup> Информатор [\[1\] \[2\] \[3\] \[4\] \[5\] \[6\] \[7\] \[8\] \[9\] \[10\] \[11\] \[12\] \[13\] \[14\] \[15\] \[16\] \[17\] \[18\] \[19\] \[20\] \[21\] \[22\] \[23\] \[24\] \[25\] \[26\] \[27\] \[28\] \[29\] \[30\] \[31\] \[32\] \[33\] \[34\] \[35\] \[36\] \[37\] \[38\] \[39\] \[40\] \[41\] \[42\] \[43\] \[44\] \[45\] \[46\] \[47\] \[48\] \[49\] \[50\] \[51\] \[52\] \[53\] \[54\] \[55\] \[56\] \[57\] \[58\] \[59\] \[60\] \[61\] \[62\] \[63\] \[64\] \[65\] \[66\] \[67\] \[68\] \[69\] \[70\] \[71\] \[72\] \[73\] \[74\] \[75\] \[76\] \[77\] \[78\] \[79\] \[80\] \[81\] \[82\] \[83\] \[84\] \[85\] \[86\] \[87\] \[88\] \[89\] \[90\] \[91\] \[92\] \[93\] \[94\] \[95\] \[96\] \[97\] \[98\] \[99\] \[100\]](#) үбү. [\[1\] \[2\] \[3\] \[4\] \[5\] \[6\] \[7\] \[8\] \[9\] \[10\] \[11\] \[12\] \[13\] \[14\] \[15\] \[16\] \[17\] \[18\] \[19\] \[20\] \[21\] \[22\] \[23\] \[24\] \[25\] \[26\] \[27\] \[28\] \[29\] \[30\] \[31\] \[32\] \[33\] \[34\] \[35\] \[36\] \[37\] \[38\] \[39\] \[40\] \[41\] \[42\] \[43\] \[44\] \[45\] \[46\] \[47\] \[48\] \[49\] \[50\] \[51\] \[52\] \[53\] \[54\] \[55\] \[56\] \[57\] \[58\] \[59\] \[60\] \[61\] \[62\] \[63\] \[64\] \[65\] \[66\] \[67\] \[68\] \[69\] \[70\] \[71\] \[72\] \[73\] \[74\] \[75\] \[76\] \[77\] \[78\] \[79\] \[80\] \[81\] \[82\] \[83\] \[84\] \[85\] \[86\] \[87\] \[88\] \[89\] \[90\] \[91\] \[92\] \[93\] \[94\] \[95\] \[96\] \[97\] \[98\] \[99\] \[100\]](#) 2006-ж.

<sup>9</sup> Информатор Алдосова Пашарат. Сузак району, Ачы айылы. Соку-Таш, 2009-ж.

<sup>10</sup> [\[1\] \[2\] \[3\] \[4\] \[5\] \[6\] \[7\] \[8\] \[9\] \[10\] \[11\] \[12\] \[13\] \[14\] \[15\] \[16\] \[17\] \[18\] \[19\] \[20\] \[21\] \[22\] \[23\] \[24\] \[25\] \[26\] \[27\] \[28\] \[29\] \[30\] \[31\] \[32\] \[33\] \[34\] \[35\] \[36\] \[37\] \[38\] \[39\] \[40\] \[41\] \[42\] \[43\] \[44\] \[45\] \[46\] \[47\] \[48\] \[49\] \[50\] \[51\] \[52\] \[53\] \[54\] \[55\] \[56\] \[57\] \[58\] \[59\] \[60\] \[61\] \[62\] \[63\] \[64\] \[65\] \[66\] \[67\] \[68\] \[69\] \[70\] \[71\] \[72\] \[73\] \[74\] \[75\] \[76\] \[77\] \[78\] \[79\] \[80\] \[81\] \[82\] \[83\] \[84\] \[85\] \[86\] \[87\] \[88\] \[89\] \[90\] \[91\] \[92\] \[93\] \[94\] \[95\] \[96\] \[97\] \[98\] \[99\] \[100\]](#) 20 04-ж.

айтылат. Аткаруу салгына карата аларды ар кандай тематикалык түрлөргө бөлүүгө болот: угузуу, керээз, жоктоо, арман жана каргыш. Биз байкоо жүргүзгөн объектилерде кошоктун бул түрлөрүн б. а. жакшылык тилектердин тескерисинче болушун каалоо да эл ичинде сакталып калгандыгына күбө боло алдык.

Кошок сөзүнүн этимологиясы «кош» жана «ок» деген эки сөздөн куралат. «Кош» сөзү көп маанилүү. Бир маанисинде «бирөө менен коштошуу учурунда айтылат»<sup>11</sup>. «Ок» - «мылтыкка дүрмөттөлүүчү зат». Кыргыздарда «айтылган сөз, атылган окко барабар» деген макал бар. Анын мааниси - ооздон чыккан сөз, атылган ок, ал кайра артка кайтпайт. Кээде чочууну да (айталы, «Ок, антип айтпа!») түшүндүрөт.

Айрым диний көз караштар боюнча «кошок», «кош ак» деген сөздөн келген. Анткени өлүктү узатаарда актоо (жаназа окуу, ж. б.) салттары менен коштоп узатышат. Аллага “ак” болуп, тазарып баруу, ак кепиндеп жерге коюу. Ал ак, кош эми, сен аксың (кош+ак): “бул дүйнөгө тап-таза ак келгенсиз, эми ал дүйнөгө да ак болуп баргын” деген мааниде айтылгандай.

Дагы бир мааниси - «нерсенин негизги бөлүгү, таянычы»: «жердин огу», «арабанын огу». Ушул түшүнүктөрдөн алганда, бир үй бүлөнүн эркегинин (инсандын) дүйнөдөн өтүшү, ошол үйдүн түркүгү, таянычы кулашы менен барабар. Демек, үй эсинин экинчи кайтып келгис сапарга узашын туюнтат. Тирүүлүктө калган жакындары дагы «кош» айтып, ошол тиреөчүнөн аргасыз ажыроого муктаж.

Түрк тилдүү элдердин байыркы доору мезгилинде «ок» деген термин этникалык бирдиктерге карата айтылган: бир нече уруу бирикмесинин же бир бүтүн элдин кандайдыр бир же бир канча бөлүгү. Байыркы Орхон-Энесай тексттеринде (VI-VII-кк.) «Он ок эли», «Тогуз ок эли» деп аталган этностук аталыштар кенен кездешет. Бул багытта Коркут Ата китеби (Китаби деде Коркут) жана «Манас» эпосторун мисалга келтирсек болот.

Китаби деде Коркут жана «Манас» эпостору кылымдарды карыткан, миндеген жылдарды аралап, биздин заманга чейин келип жеткен көөнөргүс эстелик гана болуп эсептелинбестен, алар сөз чеберчилиги менен кынаштырылып айтылып, сөз кадырын барктап уккан ооздон-оозго өтүп, даназаланган нукура элдик чыгармалар.

Колубуздагы талдоого алып, карап жаткан чыгармалардын жаралуу доорун жана бул чыгармаларда чагылдырылган мезгилдерди үч этапка бөлүп кароо талапка туура келгидей:

1-этап - Көөнө тарых доору: гунндардын жана огуздардын көчмөн цивилизациясы (б. з. ч. II - б. з. IV-кк.);

---

<sup>11</sup> Кыргыз тилинин ҮҮҮҮҮҮҮҮҮҮ ҮҮҮҮҮҮҮҮҮҮ. – Мектеп, 1984. 556-б.

2-этап - Байыркы кыргыз каганаты жана түрк доору: кыргыздардын жана түрктөрдүн өз алдынча каганаттарга (дөөлөттөргө) бөлүнүүсү (б. з. V-IX-кк.);

3-этап - Түрк тилдүү элдердин бириккен улуу дөөлөтүнүн түзүлүшү (X-XII-кк.).

Акыркы мезгил тарыхта Карахандар каганаты деген жалпыланган шарттуу ат менен белгилүү. Ушул бириккен Карахандар мамлекетин түзүүдө уйгур каганатын жеңип, тьянь-шандык кыргыздар менен түрк тилдүү этносторду бириктирип, саясий башкарууга ээ болгон энесайлык кыргыздардын ролун жокко чыгарууга болбойт.

«Коркут Ата» жана «Манас» эпосторунда түрк этносторунун ушул доорлордогу тарыхы жана маданияттары чагылдырылгандыгына өз учурунда улуу түркологдор да көңүл бурушкан<sup>12</sup>

Ошентип, бул чыгармаларда негизинен Борбордук Азиянын кең мейкиндигинде байыркы түрк цивилизациясын түзгөн, анын өнүгүүсүнө түздөн-түз катышкан түрк тилдүү этностордун байыркы тарыхы, маданияты, саясий-экономикалык мамилелери чагылдырылган.

Түрк цивилизациясын өнүктүрүүгө негиз салган этностордун ичинен гунндар, огуздар жана кыргыздардын өзгөчө орунда тура тургандыгын эч ким танып кете албайт.

Түрк тилдүү этностордун тарыхы гунндар дүйнөсүнө барып такалуусу да тарыхта маалым. Ошол көөнө тарыхта гунндар менен кыргыздардын жана кыргыздар менен огуздардын жашоо тиричилиги, алака-бериш мамилелери бири-бири менен чырмалышып, кээде биригишип, бир саясий башкарууда болушуп, кээде бөлүнүшүп, ар кимиси өз алдынча саясий бөлүктөрдү, мамлекеттерди түзгөндүгү да чындык. Ушул көрүнүштөр «Коркут Ата китебинде» мындайча берилет. «Ал (Коркут Ата – Автолор.) огуздардын айтканы акылга сыйган билерманы эле. Не десе, анын айтканы келчү. Келечек тууралуу түрдүү кабар айтчу»<sup>13</sup>. Коркут атанын андан аркы сөзү менен айтканда огуздардын «тогуз ок огуз», «он ок огуз», «отуз ок огуз», «ички огуз», «тышкы огуз» ж. б., аталыштагы уруу бирикмелерине бириккендиги да жана алардын кийинки замандарда башка этностор менен биригип түрктөрдүн хандыгын, мамлекетин түзгөндүгү да баяндалат. Байыркы замандарда огуздардын коңшулаш элдер менен аралашып, Саян, Алтай тоо этектеринде Енисей, Орхон өрөөндөрүндө жашап, Түштүк Сибирге, анан Сыр-Дарыянын жээктерине тарашкандыгы белгилүү.

<sup>12</sup> В.В. Бартольд. Книга моего деда Коркута. - Баку, 1999; Ушул эле китепте: А.Ю. Якубовский. Китаб-и Коркут, 127, 135-бб; В.М. Жирмунский. Огузский героический эпос «Книга Коркуда», 136, 145, 157-бб.

<sup>13</sup> Коркут Ата китеби. - Бишкек, 2003. 11-б. (Кийинки шилтемелер К. Ата деп берилет).



Ошол замандарда кыргыздардын огуздар менен короолош, коңшулаш болуп жашагандыгы жөнүндө маалымдалынып, «Манас» эпосунда кыргыздар Огузхандан Кыргызхан... ж. б. тараган болуп, санжыра Манаска чейин айтылат. Бул маалымат кыргыздардын тарыхый аренага чыга элек кезинде (б. з. ч. \*\*203 жылга аралыкта) Огуздар менен аралашып бир хандыкта (саясий бирикмеде) болгондугун айгинелейт. Ал эми эпостогу Кыргызхан жана Манас деп айтылган маалыматтар кыргыздардын саясий аренага огуздардан кийин чыккандыгы б. а., енисейлик кыргыздардын өз алдынча мамлекетке жетишип, кийин Улуу дөөлөткө айлангандыгы маалымдалат.

Ушул узун убактагы элдин тарыхын укумдан тукумга угузуп келишкен айрым гана адамдар болушкандыгы «Коркут ата китебинде» төмөнкүчө берилет.

«Колуна комуз алып,  
Элден элге, бектен бекке, акын кезер.  
Эр жоомарттын, эр аймагын акын билер.  
Эл журттун көңүлүн ачкан акын болсун.  
Алып келген капалыкты теңир алсын, Ханым ээй<sup>14</sup>.

Ал гана түгүл адамдардын кубанычын кайгы мунун, көңүл кирип комуз менен жарыя айтып, билдире тургандыгы эстеликтин экинчи бөлүгүндө мындайча айтылат.

«Дирсе хан айтты: - Кырк жолдошун Аман!

Теңирдин биргелигине жоктур күмөн!

Менин колумду чечкиле,

Кол комузумду колума бергиле,

Ал жигитти кайтарайын.

Керекпи, мени өлтүргүлө,

Керекпи, тирүү койгула, коё бергиле!<sup>15</sup> – деди».

Комуз күүсү менен кайгы муңду угузуу салты кыргыздарда тээ байыртадан бери жашап, ушул күнгө чейин сакталып келет. “Карагул ботом» баштаган нечендеген арман күүлөр буга ачык мисал. «Коркут ата» дастанында комуз күүсүнүн кайрат, күч бере тургандыгы жөнүндө да айтылат.

«Эй, кырк эшим, кырк жолдошум, неге ыйлайсыңар?

Күүлөнгөн комузумду алып келгиле, сүрөп тургула мени!<sup>16</sup> – деди.

Ошентип, комуз күүсү чертилип,

кырк чоросу сүрөп, кыйкырык салып, эси ооп, жеңилип жаткан Кантуралы баатырды эсине келтирип, чыйралтып жеңишке жеткизет.

Ал эми эл тарыхын жомоктотуп айткан Жээренче чечен, Жайсаң ырчы, Токтогул ырчы, Ырамандын Ырчы уул ж. б., ак таңдай

<sup>14</sup> К. Ата..., 13-б.

<sup>15</sup> К.Ата..., 24-б.

<sup>16</sup> К. Ата ..., 89-б.

ырчылардын болгондугу «Манас» эпосунда деле айтылат. Ошолордун жандуу айтуулары менен «Манастай» эпостор жаралып бизге жетип олтурат. Ошентип, огуз, кыргыз элдеринде акындар менен комуздун барктуу болгондугу жана эки элде тең бирдей иш аткаргандыгы жогорку

мисалдардан көрүнүп турат. Жыйынтыктап айтканда, этностордун бири-бирине сиңишип, айрым аймактарды ээлеп, өзүнчө эл болуп бөлүнүп, анан бириккен доору б. з. XV-к. бери карата башталып, өзүнчө аталышта түркмөндөр, түрктөр, кыргыздар ж. б., болуп келе жатышкандыгы белгилүү.

Көөнө заманда эки элдин биргелешип жашап, бир саясий тутумда болгондугунун натыйжасында бизге келип жеткен эки улуу эстеликте («Коркут Ата» жана «Манас») эки элге бирдей таандык болгон көөнө тарых, улуу сөз маданияты жаралган. Кылымдарды карыткан эл тарыхы «кербен» болуп «көчүп-конуп», кете бере тургандыгын жана «дөөлөтү артып, сактыкта» болгон кийинки муундар ал тарыхты улай бере тургандыгы «Коркут Ата» дастанында мындайча баяндалат. «Коркут атам баян этти, сөз сүйлөдү, бу Огузнаамэни түздү, кошту, мындай деди:

Алар дагы бу дүйнөгө келди, кетти.

Кербен сыңар конду, көчтү.

Аларды да ажал алды, жерге кетти,

Өтмө дүйнө жана калды...

Кара өлүм келгенинче, кечүү берсин.

Сактыкта сагынычың, дөөлөтүн артсын,

Улуу Теңир дос болуп, медет берсин»<sup>17</sup>.

Улам мезгил өгүп улуулар кетип, алардын ордун кийинки муундар ээлеп, дүйнөнү кабылдоодо, түшүнүүдө, эки көз караштын дал келбей карама-каршы болгондугу менен жалгандан жала жабуу, көрө албастык жана карасанатайлык кылуу «Коркут ата» жана «Манастын» (Кырк чоронун чыккынчылыгы, Көзкамандардын кастыгы) айрым эпизоддорунда абдан ачык көрсөтүлгөн. Мисалы, бул окуялар «Коркут атада» мындайча берилет.

«Дирсе хандын кырк жигити Дирсе ханга барды...

Жарыбасын-жалчыбасын, Сенин уулуң куру көптү, арсыз чыкты.

Кырк жигитин жанына алды. Калың огуз үстүнө жүрүш этти.

Кай жерден сулуу чыкса тартып алды,

Аксакалдуу карынын оозун сөктү,

Ак саамайлуу карынын ситтүн кордоду»<sup>18</sup>.

Ушуга окшоп курудан-куру жалаа жабуулар менен кырк чоронун эпикалык баатырга каршы чыккандыктарын «Манас», «Семетей».

<sup>17</sup> К. Ата..., 25-б.

<sup>18</sup> К. Ата..., 19-б.

«Курманбек» эпосторунда эн жогорку драмалык чеберчиликте чагылдырылган. (Кыргыз окурмандарына бул сюжеттер кеңири болгондуктан аларга токтолбодук).

«Коркут Ата» жана «Манас» дастандарынын жаралуу доору негизинен VIII-IX кылымдар аралыгы болгондугун эстеликтердин өзүнүн тексттеринен да байкоого болот. Окуялардын баяндалышы баскынчылыкка, талап-тоноочулукка каршы күрөш болсо дагы, ал эки көз караштын, эки түшүнүктүн, эки диндик ишенимдин карама-каршылыгынын негизинде улам өрчүп, чиеленип отурат (ислам жана түрдүү урууларга таандык болгон башка диндердин ортосунда). Бир жагынан ислам дининин жаңы дин катары Борбордук Азия элдерине кенен жайылтыла башталышы болсо, экинчиден, башка диний ишенимдерде болгон уруулардын ага каршы туруусу өздөрүнө кылымдардан бери таандык болуп, канына сиңген ишенимдерди сактап калуу үчүн жүргүзгөн каршылыктары, кандуу согуштары эпостордун негизги өзөгүн түзөт («Коркут Ата» жана «Манаста» алар азгын диндеги каапырлар деп аталат).

«Мусулман» жана «азгын» диндериндеги элдердин ортосундагы болгон согуштарда дайыма мусулман динин жактоочулар жеңишке жетишишет. Анткени мусулман дининин жайылтуучулары VII кылымдан бери карата араб элдерин, анан Азия элдерин мусулман динине өткөрүүдө согуштук практикадан, атайын идеологиялык даярдыктардан өтүшкөн «Алланын киши үчүн жанын аябаган» тандалма «араб аттарынын» минген куралдуу жоокерлерден турган<sup>19</sup>.

Ушундай согуштардын бир көрүнүшүн «Коркут Ата» дастанынан келтире кетели.

«Казанбек... ак маңдайын жерге койду, эки рэкет намаз кылды.

Аты кёрктүү Мухаммедге ызаат келтирди. Кара диндүү каапырга көз карартты.

Кайгырды, ат салды, каршы барды, кылыч урду.

«Ал күнү эр жүрөк бек эрендер кайта-кайта согушту.

Ал күнү кара болот курч кылычтар чабылды.

Ал күнү каргы тилдүү кайың октор атылды,

Алысты урган сыр найзалар мокоду.

Ал күнү наамарттар, ыймансыздар сабы менен жер жайнады»<sup>20</sup>.

Мына ушинтип мусулман дини Азия элдерине, «Азгын диндүүлөргө» каршы жүргүзүлгөн согуштарда учунан кан тамган кылыч мизи менен жайылтылган. Ошону менен кошо мусулман дининин тазалыгы, анын кереметтүүлүгүн түшүндүрүүчү атайын окуулардан окуган, даярдыктардан өткөн «олуя-дербиштер» эл ичине жөнөтүлгөн, алар элди жаңы динге өтүүгө үгүттөшкөн. Ал гана түгүл

<sup>19</sup> К. Ата ..., 34-б.

<sup>20</sup> К.Ата..., 67-б.

тарых түпкүрүнөн бери калың эл ичинде кенен айтылып келе жаткан эпикалык чыгармалардын мазмунуна да ислам дининин эрежелерин атайылап кошушуп, баатырлардын жеңиштери «алланын кудурети», «теңирдин колдоосу» менен болуп жатат дегенге чейин барышкан.

Толуп жаткан ар кандай идеологиялык жолдор менен элге жайылтылган жаңы дин, ислам, X-XII кк. бүтүндөй Борбордук Азиянын көпчүлүк аймактарын башкарып турган «Карахандар» мамлекетинин тушунда мамлекеттик негизги дин болуп кабыл алынган. Ушул доордо ислам дини Азия элдерин бириктирүүчү эң негизги идеология болуп, өзүнө тарткан борбордук зор күч болуп чыга келген. Ал эми ислам дини менен кошо элге кенен жайылтылган «араб алфавити» ошол кездеги түрк тилдүү элдердин жазма маданиятынын жаралуусуна жана өнүгүүсүнө негиз болгон. Анткени, X-XII кк. араб алфавити Карахандар мамлекетинин мамлекеттик жазмасы болуп эсептелинген.

Ошентип, орто кылымдардын коогаландуу заманында Борбордук Азия элдерин бири-бирине баш коштуруп, ыкташтырып, бир саясий биримдикке бириктирүүдө, жалпы рухий маданиятты өстүрүүдө ислам дининин ролун жокко чыгарууга акыбыз жок.

Ислам дини жөнүндө айтып жатып элдик дастандарда айтылган дагы бир маселеге көңүл бөлөлү. «Коркут Атадагы» дарек боюнча кудай Көктө турбайт, Жерде жашабайт, көзгө көрүнбөйт, тирүү болуп эч кимге жолукпайт, бирок бардык аракет, бардык өзгөрүүлөр анын башкаруусунда болот. Бул сырдуу болумуштар Теңир деген ат менен айтылып, дастанда мындайча берилет:

«Бийиктердин бийигисиң, улук Теңир!

Эч ким билбес жердесиң, Теңир !,

Канча киши өзүн көктөн издеп, жерден табар.

Сан момундар көңүлүндөсүң.

Сен бийиксиң, кудреттүүсүң.

Түбөлүк сыр ээсисиң»<sup>21</sup> .

Ошентип, биздин ата-бабаларыбыз аалам сырын, жашоо сырын ачык түшүнө албай «Теңирдин буйругу да» деп гана тим болушкан. Табышмактуу сырдуу дүйнөнүн алдында адам өзүн алсыз сезген, кайрадан эле Теңирден жардам, колдоо күткөн. Ал «Коркут Ата» дастанында мындайча берилет.

«Чокулардан бийиксиң,

Эч ким билбес кандайсың, азиз Теңир?

Энеден туулбадың,

Сен атадан болбодуң,

Эч кимден ырыскы жебедин.

Эч кимден күч албадың.

Дайыма жалгыз, Алла өзүңсүң!...

---

<sup>21</sup> К. Ата..., 80-б.

Же сызылган бейнең жок!  
Басканың билгизбеген, улуу Теңир!  
Көтөргөнүң көккө жеткирген, көрктүү Теңир!  
Какканына каар эткен, каардуу Теңир!  
Бирдигине сыйындым, касиеттүү кадыр Теңир!  
Жардам сенден!»<sup>22</sup> .

Ошентип, эпикалык баатырлардын бардык аракетин, кылган иши, жениши, ийгиликтери бардыгы тең Теңирдин колдоосу менен гана болуп жаткандыгы даңазаланат.

Улуу дастандардын теңдешсиз мааниси – ал элдик педагогиканын негизинде жаштарга таалим тарбия берип, «адам бол, балам» деп, аларды элге кошуу, элдин купулуна толгон, эл керегине жараган уул-кызды чоңойтуу, татыктуу түгөйүнө кошуу, үй-бүлө күттүрүү. Жаш жубайлардын бактылуу турмушун карап кубануу эпосто мындайча берилет.

«Тизе басып отурганда, жубай көрктүү.  
Көкүрөгү агарганда, ата көрктүү.  
Ак сүтүнөн тоё эмизген, эне көрктүү»<sup>23</sup> .

Ынтымактуу үй-бүлөнүн көркүнө көрк кошкон аял заты анын тиреги боло тургандыгы акындын сөзү менен сулууга болгон жигиттин арзуусу мындайча сүрөттөлүп, келишимдүү аял келбети окурмандын көз алдына тартылат.

Бери келгин, башым бактысы, үйүм тактысы!  
Үйдөн чыгып жүргөндө шыңга бойлуум!  
Томугуңа (чейин) оролгон кара чачтуум!  
Жасаган жаага окшош чийме каштуум!<sup>24</sup>

Аял затына берилген дастандагы оң жана терс баалар биздин заманда да жолугуп жүргөндүктөн, биз текстти бузбай бердик.

Сөз сонунда айтарыбыз, элибиздин акылман ой-сезиминен жаралган, уламыштардан уланып бизге келип жеткен жогоркудай бай мурастарды сактай билели, барктай билели демекчибиз. Байыртадан адамзат баласы жараткан улуу маданияттын алкагында түрк тилдүү элдердин дүйнөсү жана маданияты дүркүрөп өскөн түптүү дарак болсо, кыргыз элинин маданияты – анын бир бутагы. Ал байыркы чексиз кенч, улуу мурас болгон “Манас” эпосу жана «Коркут Ата китеби» бүткүл түрк элдеринин маданият дарагынын түгөнгүс азыгы, соолбос булагы болуп, азыркы жана кийинки муундар рухунда дайыма жашай бермекчи.

Касиеттүү Бакай ата менен Коркут атанын батасы тийсин, жалпы журт көңүлгө баксын.

<sup>22</sup> К. Ата ..., 101-б.

<sup>23</sup> К. Ата..., 13-б.

<sup>24</sup> К. Ата ..., 16-б.

«Коркут атам келип күү чалды, жер кыдырып, сөз айтып, казатта эрендер башына келгенин сүйлөдү:

«Эми кана, бек эрендер, дүнүйө меники дегендер?

Ажал алды, жер жутту, өтмө дүйнө кимге калды?

Келимдүү - кетимдүү дүйнө, соңку учу өлүмдүү дүйнө!

Ажал келгенде ар - ыймандан айырбасын!

Кадыр сени наамартка муктаж этпесин!

Алла берген үзүлбөсүн!

Ак алдында беш ооз дуба кылдык, кабыл болсун!

«Оомийин» дегендер дидар көрсүн!

Жыгыштырсын, туруштурсун, күнөөңүздү

Аты улук Мухаммед Мустафага багыштасын, Ханым, эй!!!»<sup>25</sup> .

Эл башкарган, эл бийлеген адамдардын жана элдердин көптөгөн баатырлардын минген аты, жашоосунда пайдаланылган курал-жарагы буюм-терими «ыйык» деп эсептелинген. Ушул түшүнүктө ал адамдын минген атына, алган аялына башка бирөөлөр ээлик кылуу күнөө катары эсептелинип, ал өлгөндө анын минген аты, алган эң сүйүктүү аялы кошо өлтүрүлүп, курал жарагы, буюм-терими, кийими, тамак-ашы-идиши менен кошо көрүстөнгө коюлушу маркумга көрсөтүлгөн сый урмат катары гана эсептелинген. Ал маркум, тигил дүйнөдө эч нерседен кемибей мурдагыдай жашасын, кемибесин деген түшүнүк болгон. Буга ачык мисал, скиф, сак-гунн, түрктөр доорлорундагы көрүстөн мүрзөлөрүнөн казылып алынган археологиялык материалдар ачык мисал боло алат. Кийинки мезгилдерде маркумдун минген атын, ал кайтыш болгон күндөн баштап эч ким минген эмес. Анын жылдыгында же жыл – ашында кара ашка союлган. Мындай атка өзгөчө мамиле кылынып, ал минилбеген, жүк жүктөлбөгөн, башка минилүүчү аттардан айырмалоо үчүн жалына, куйругуна же көкүлүнө өзүнчө бир белги коюп же болбосо бир бөлүгүн кыркып, бул жылкынын өзгөчөлүгүн белгилешкен. Мындай жылкы кара аштын, кайгынын белгиси катары ага ар ким өзгөчө мамиле кылган. Бул атты көргөн ар бир адам ага «баатырга», «башкаруучуга» мамиле кылгандай сый урмат менен мамиле кылышкан.

Ошентип, кошок сөзү адабияттарда «каза тапкан адам же күйөөгө узатылып жаткан кыз жөнүндө ый аралаш аткарылуучу ыр, «кошок» деп мүнөздөлөт. Ошондой эле тарыхта байыркы түрк урууларында «он ок»<sup>26</sup> эли жөнүндө айтылып, таш жазма эстеликтеринде да эскерилет. Демек, кошок ырлары ошол он октордун мезгилинде эле пайда болгондугу ынандыраарлык.

---

<sup>25</sup> К. Ата..., 97-б.

<sup>26</sup> Караев П. П. Тарыхы. – Бишкек, 1995, 21-б.

Кошок айтуу кайсы доордо башталган? Анын жаралышын шарттоочу мотиви кайсы? Психикалыкпы, моралдыкпы, социалдыкпы, материалдыкпы - кайсы шарт кошоктун айтылышын шарттайт? Бул өнүттө өз мезгилинде кыйла кызык ой жүгүрткөн белгилүү адабиятчы С.Жигитов: «Жекече күйүттүн күчү эмес, социалдык-экономикалык күйүттөр мотивдердин психологияга түшүргөн салмагы адамды күйүткө салып, кошок коштурушу мүмкүн деп айткан. Айталык, матриархат доорундагы аялдардын күйөөсү өлсө, алар күйүп-бышып ыйлашы күмөндөр нерсе. Биринчиден, матриархат учурунда аялдар турмуш-тиричиликте эркекти ашкере медер туткан эмес. Алар ал учурда коомдогу экономикалык бийликти өз колдорунда кармап турушкан; экинчиден, алардын күйөөлөрү жалгыз болбосо керек, ошон үчүн алар күйөөлөрүнүн бири өлсө эле кантип оокат кылам, кантип бала-чакамды багам деп мөгдөп калбаса керек, дүйнөдөгү артта калган айрым уруулардын киши өлгөндөгү кылган-эткени ушундай деген божомолдун негизи бардыгына далил боло алат.

Аялдардын өксөп ыйлап, какшанып кошок кошкону жеке үй-бүлө келип чыккандан кийин, эркек үй-бүлөдөгү оокатты кыймылдаткан күчкө айланып, тапчыл коом кадыресе өнүккөндөн кийин салтка айланып кетсе керек. Албетте, бала-чакалуу аял, кокус анын күйөөсү өлсө, оокат кылдырган медеринен гана эмес, жыт сиңишкен кадыркеч адамынан да айрылганына күйүп-бышат, бирок, ал күйөөсүнүн өлгөнүнө караганда өзүнүн кейиштүү абалда калганына көбүрөөк кайгырат; «бала-чакамды кантип багам, кантип оокат кылам, эми түйшүктөн түйшөлүп жүдөйм» дегендей көмүскө сарсанаалар анын көңүлүн зилдетип, эзилтип ыйлатат»<sup>27</sup> - дейт акын жана окумуштуу С.Жигитов. Илимпоз агайыбыздын ушул оюн тастыктаган элден жыйналган, дагы бир мисалга токтоло кетели. Үйдүн түркүгү болгон жубайынан айрылган жесир аялдын муңдуу-зарлуу кошогу:

Кокондон келген кош накти,  
Эмне деп алдым колума.  
Оо, кудайым салган иш экен,  
Жесирлик кыйын иш болот.  
Эмне деп алдым мойнума,  
Ташкенттен келген кош накти.  
Эмне деп алдым колума,  
Кудайым салган иш экен.  
Жесирлик кыйын иш экен,  
Эмне деп алдым мойнума.  
Боз тайлакка жүк арттым,

---

<sup>27</sup> □ □□□□□ □. □□□□ □□□ □ □□ □□□□. — □□□□□□, □□□□□□□□□□. 1972. 31-□.

Боз тайлак белин кош тарттым.  
Боз тайлак бели бош экен,  
Эми боз балдарга күн арттым.  
Көк тайлакка жүк арттым,  
Көк тайлак белин бош тарттым.  
Көк тайлак бели бош экен,  
Эми боз балдарга күн арттым<sup>28</sup> –

мында аял өзүнүн жеке турмушун айтууга да үлгүрөт, өлгөн күйөөсү менен гана бактылуу болгонун, ансыз жашоо кыйындыгын, башына түшкөн азапты айтып болбостугун, жолдошуна чейин жашоосу кандай болгондугун саймедиреп айтууда. Артында калган уул-кызынын кайгысынан да кабар берет жана алардын (жетимдердин) айынан кайнисине баш кошуп, моралдык, социалдык жактан жабыркаганын байкатат.

И.Толстойдун «Статьи о фольклоре» деген чыгармасында мисалга алынгандай Патроколь өлгөндө туткун аял Брисеиданын кошкон кошогу жөнүндөгү Гомердин сүрөттөмөсү дагы: «Ага (Брисеидага) кошулуп катындар ыйлап жатты, сыртынан өлгөнгө ыйлагансыган менен, чынында ар кимиси өз кайгысын ыйлап жатты»,<sup>29</sup> – делип, эркек-аял ымаласынын жамандыктагы көпчүлүккө көмүскө жактарын билдирет.

Биздин пикирибизде, кошок кошуу адамзат коомунда индивидуалдуу аң-сезим өнүккөн мезгилде адамдар баа бере баштаган учурдан тартып, жакшылык-жамандыкты ичине сактай албаган аялзаты тарабынан аткарыла баштаган болуу керек. Ырас, жакындары үчүн адамдын жакшы, жаманы болбойт. Бирок, балким, кошок алгач жакшы адамдарга гана кошулуп, ырда алардын жакшы иштери гана айтылса керек. Андан соң, «өлүк улук» делип, жалпы баарына жакын адамдары тарабынан кошула баштаганга окшойт.

Дегеле кошокту аялзатынын кошуп калышына эмне себеп? Коомдук-социалдык жактан алганда, аялдын орду эркектикинен алда канча төмөн болуп келгени тарыхта маалым. Кайсыл гана маданиятты албайлы, аял ириде ашпоз, тикмечи, үй тазалагыч, күйөөсү менен балдарынын камын көрүүчү, көчмөн элдерде ал уй, бээ саагыч, азыктарды иштеткич, чыгыш хандыктарында гаремдин мүчөсү катары гана кызматтарды аткарып келишкен. Алардын айтчу сөзү да, сунушу да аз болгон. Ырас, өзү түшүнбөгөн социалдык тендикти издеп, козголоң кылган аялдардын бирин-экин болгонун эч ким танбайт, бирок алар доорду, көз карашты, менталитетти өзгөрткөнгө алсыз эле. Ырас, кыргыздын кыз-келиндери алты бакан селкинчек тээп, жаштык

<sup>28</sup> Информатор Жуманалиева Бактыкан. – Аксы району. Мундуз айылы, 2003-ж.

<sup>29</sup> Толстой И. И. Статьи о фольклоре. М.-Л., Наука. 1966. с. 200.



дооронун сүргөнүндө шек жок, бирок чыгармачылык жаратмандык үчүн аларга эки учурда: биринчиси бешик терметип отурганда, экинчиси, кошок кошууда көбүрөөк мцмкщнчщлщк берилген. Натыйжада аялдар бир кубанычта, бир кайгыда көкүрөгүндөгүсүн төгүп кошок кошуп, ыйлап да, сүйүнүп да алышкан.

Биологиялык жактан деле алганда, эркектерге караганда аялдардын жүүнү бош. Алар болгон сырткы таасирлерге тез реакция беришет. Изилдөөлөргө караганда, аялдар эркектерден көбүрөөк сщйлөшөт. Кошок менен айтып чыгара албаган бугун сөзсүз сөз түрщндө кимдир бирөөгө билдирет. Мисалы, «Күйөөсү өлгөн аялдын кошогу»:

Кекилик гана жайлайт эй, Алайды,  
Бул куураган шум өлүм,  
Кейитет го далай адамды.  
Кызыктуу жашоо маалында,  
Кызыл ат гана минген эй, жылоолоп.  
Кымбатым, кылчайбай кеттиң кыр салып,  
Кызыл бир жүзүн нур чалып.  
Аргымак ат, жылдап болот деп.  
Ардагым, ак дикегин жаптырган,  
Аргымак күлүк дедиртип.  
Аргымак, айдап байге алдырган....,  
Кара Ойдун гана башын тостурган,  
Кара сан күлүк коштурган  
Калайык калктан башкага,  
Кадыр баркын арттырган<sup>30</sup>.

Бул кошок саптарында күйөөсүнүн үй бүлөдөгү орду идеалдаштырылууда. Жолдошунун социалдык чөйрөдөгү ордун бийиктетип көргөзүп, кадырлуу, сыйлуу, урматтуу, кымбат адам болгондугун баса белгилейт.

Салыштыруу аллитерация жолу аркылуу бир нече ирет кайталанат. Биринчиден, кошоктогу уйкаштыкты куугандык жана ырдын мазмунун, көркөмүн арттыруу, экинчиден кошокко чагылган ойду, кайгыны, жоготууну, өксүктү терендетип көргөзүү, зоболосун арттыруу. Башка түшкөн жоготууну, жаны кейип кабылдаган жапакеч аял экендигин туюнтуу үчүн да, аялдын кошогу узак, мазмундуу көркөм, мундуу болуш керек. Кыр башында кщндөп, боз уйдө түндөп дастан айткан кыргыз үчүн, төрт сапты кураштыра салуу, жеген ашындай эле көндщм нерсе болгон. Эки сап кошо албаган чоркок аял урматталбайт, сөзгө алынып көпчүлүктө сыйлуу болбойт.

---

<sup>30</sup> Информатор Кадырматова Касиет. Аксы району, Ак-Суу айылы. 2003-ж.

Кыргыз эли каймана мааниде сүйлөөгө өзгөчө маани берген. Жашоонун бул көрүнүшүн кайра кабыл алышка багыттап сөздү алыстан баштап, бир нерсенин четин чыгарып, угуучуну психикалык жактан даярдап, андан соң гана ток этер сөзгө өтөт. Бул айтылуу Кетбука ырчынын Чыңгыз ханга уулунун өлүмүн угузганы – мыкты үлгү, таамай мисал боло алат.

Туу куйругу бир кучак,  
Тулпар качты, Айганым.  
Туурунан бошонуп,  
Шумкар качты, Айганым.  
Алтын така, күмүш мык,  
Дулдул качты, Айганым.  
Алтын ордо башынан,  
Булбул качты, Айганым.  
Агын дайра соолуп,  
Кёл бөксөрдү, Айганым<sup>31</sup>.

Хандын каарынан коркуп, угуза албай күү менен баштап келип, хандын «тил кесмей» каарынан кутулган ырчы сөздүн күчү менен өзүн да, элин да сактайт. Мында угузуучунун кыраакылыгын белгилеп койсо болот. Күү, каймана сөз аркылуу чындыкты кабылдап, табышмак суроолорго табышмак жооп айтылат. Кыргыз элинин байыртадан бери сөзгө маани бергендиги байкалып, азыркы учурда да эл арасында мындай маанидеги кошоктор сакталып калган:

Өлшмдшн жоктур каралы,  
Пайгамбар кудай досу экен.  
Оо дүйнө кетер кезинде,  
Адамзат пендеси,  
Жардамсыз калган өзү экен.  
Бозоргон тоонун бооруна,  
Бара албайбыз жол салып.  
Боз топурак арасынан,  
Ала албайбыз кол салып.  
Кара жердин түбүнө,  
Бара албайбыз жол салып.  
Кара жердин түбүнөн,  
Өлгөндөрдү ала албайбыз кол салып.  
Ак кептер учат кыр менен,  
Ак мечит бүтөт сыр менен.  
Өлгөндөрдүн арманын,  
Биз кургур, айтабыз ээ, муң менен.  
Көк кептер учат кыр менен,  
Көк мечит бүтөт сыр менен.

---

<sup>31</sup> Кошоктор. 21 том. – Бишкек, «Шам». 1998. 8-б.

өлгөндөрдүн арманын,  
Биз кургур, айтабыз ээ, ый менен <sup>32</sup>.

Бул сап, кошоктун өлүмдү угузуу түрүнө кирет. Мында өлүмдү сөз менен сыпаттап айтууда. Ошондой эле текстте берилгендей өлгөндөн сон, аны тирилтүүнүн айласы жок экендигин, көмүлгөндөн кийин кайра жер астынан ала албастыгын ачык айкын сүрөттөдө.

«Ат адамдын канаты», «Алдыгда атыг болбосо, минсе чатыг толбосо, айылга барып не пайда?» «Алыска сапар жол жүрсөн, аземдүү жорго ат жакшы» (128-б); «Эрге кезек келгенде - экиден күлүк ат байлайт» (129); «Алыска сапар жол жүрсө, алчактаган ат жакшы» (143-б.)<sup>1</sup>, - делип, улуу эпосторунан, эь майда нуска, жабылмач, макал-лакаптарына чейин бул эки нерсеге (ат, камчыга) байланышкан түшүнүктөр арбын. Булардын баары кошок жанрында колдонулат. Мисалы:

Үзөьгүсү коргошун,  
Бай атам, үзбөй минген жоргосун.  
Басмайылы коргошун,  
Бай атам, башынан минген жоргосун.  
Жоргону көрсө кайтпаган,  
Жортокко бутун артпаган.  
Аргымак көрсө кайтпаган,  
Арыкка бутун артпаган.  
Аргымак тандап ат минген,  
Бай атам, ак куржун салбай салт минген.  
Тобурчак тандап ат минген,  
Төрбөлжүн салбай салт минген<sup>33</sup>

– деген саптарда өлгөн адамдын өзү жөнүндө көбүрөөк айтылбай, тескерисинче, анын минген аты жана ат жабдыктары тууралуу баса айтылат.

Кара кыр чыга жайлаган,  
Кайраным жеьем.  
Карала бээ байлаган,  
Карала бээ кымызын.  
Балдары ичкен эркелеп,  
Сары - Камыш чыга жайлаган.  
Сарала бээ байлаган,

---

<sup>32</sup> Информатор Нарбаева Сатимб. 00 00 000000, 0000 0-000  
000 00, 2004-0.

000000 000000000000 000000 000000. - 000000 0. 000000-  
000000000000 00 000. 1 28,129,143-00.

1

Сарала бээ кымызын.

Кыздары ичкен эркелеп<sup>34</sup>.

– деп, кошокчу аялзатынын да жылкы баласына жакындыгы жана уул-кыздары үчүн улуттук суусундук катары кымыз жасагандыгы баяндалууда.

Баштап бир гана баштап, айтайын,  
Мен кургур, бай атамдын шаанисин.  
Бардык бир гана элге даък болгон,  
Айтсам, айтканымча бар эле.  
Айтпай бир турган жан беле,  
Кагылайын, бай атам.  
Куйсөм, күйгөнүмчө бар эле,  
Күйбөй бир турган жан беле.  
Алтындан гана күрөк күрөгөн,  
Бай атам, айда эле күлүк сүрөгөн.  
Күмүштөн гана күрөк күрөгөн,  
Менин болгонум атам,  
Күндө эле күлүк сүрөгөн.  
Катыранкы эле, булак башына,  
Карагер кулун байлаган.  
Карагер гана кулун энесин,  
Кара эле жорго минип айдаган.  
Долоно эле, булак башына,  
Торала эле, кулун байлаган.  
Торала эле, кулун энесин,  
Болгонум атам тору жорго минип айдаган,<sup>35</sup>

– мында атасынын кесиби жорго салганын, ат чапканын сүрөттөйт. Жылкыны таптоодо атайын жайлоолорго бакканын, ата жолун жолдогонун деги эле түпкү теги жөнүндө да айтылат.

Адам жана ат бул эки түшүнүк те байыртадан бери эле биринен-бирин бөлүп алгыс бир бүтүн нерсе катары каралып келген. Айрыкча, көчмөнчүлүк жана жоокерчилик менен жашап келген элдерде ат өзгөчө сый - урматка ээ болгон. Ошондуктан элибизде «Ат, аттан кийин жат» деген сөз калган. Өзү ачка болсо да атына жем, чөп берип, атын тойгузган, сууткан, ар кандай кол салууларга, каршы турууга даяр болушкан. Байыркы жоокерчилик замандарда (түрктөр доорунда VI-VIII кк.) белгилүү жоокер жоо башчысы, эл башчысы көз жумуп, сөөгү жерге коюлганда, анын минген аты да өлтүрүлүп мүрзөгө бирге, чогуу

---

<sup>34</sup> Информатор Дунгулова Алмакан. Аксы району, Чие айылы. 2004-ж.

<sup>35</sup> Информатор Сопукулова [ ] [ ] району, Кызыл-Жар айылы. 2003-ж.

коюлган<sup>36</sup>. Жоокерге кийим кечеси анын денеси менен бирге мүрзөгө коюлгандай, жоокердин аты да жана ага таандык болгон ат жабдыктары менен толук бойдон мүрзөгө коюлган. Мындай салт жоокердин минген атына болгон эң жогорку сый-урмат катары бааланган. Эң негизгиси жоокер тигил дүйнөдө да эч нерседен кемибесин, анын минген аты да болсун деген түшүнүктөгү улуу камкордук болуп эсептелинген. Ушундай камкордуктардын катарына жоокердин сөөгү менен кошо жаш аялдын кийим-кечеси, жасалгалары менен кошо мүрзөгө коюлгандыгын да айтууга болот. Ушинтип айрым бир тандалган адамдарды тигил дүйнөгө узатуу жашоону уланткан тирүүлөр үчүн чоь жоготуу, улуу теңдешсиз кайгы болуп эсептелинген. Мындай кайгырууларды белгилүү баатырлардын бүтүндөп эли-жери которушкан, кайгырышкан, бешиктеги бала ыйлап, жан жаныбарлардын баары ыйлап, Тоо-тоолугунан үн катпай тунжураган Аалам буулугуп, булуттар гана тоодон-түзгө, кайгы ташып, кабар айтып удуртуган.

## **ИЗИЛДӨӨГӨ АЛЫНГАН КОШОК ЫРЛАРЫНЫН ВАРИАНТТАРЫ ЖӨНҮНДӨ**

Изилдөө учурунда атайын Жалал-Абад областынын түштүк-чыгыш, түндүк-чыгыш жана түндүк-батыш бөлүктөрү тандалып алынды. Мында биз атайын этнографиялык жана социологиялык маалыматтарды камтыган анкета түзүп, ал боюнча материал топтодук.

Кыргыздардын маданиятында оозеки элдик поэтикалык чыгармачылык ири роль ойногон. Биздин көп кырдуу изилдөөлөрүбүздө эл арасындагы чыгармачылыктын окшоштуктары, тарыхый тагдырлары, эмгеги, үмүтү, ой максаты, табиятты кабылдоосундагы айрым өзгөчөлүктөрүн чагылдырдык. Бир гана кошок ырларын чогултуу менен гана алектенбестен жомоктор, уламыштар, элдик эпостор, лирикалык ырлар да жыйналды, ал эми талаа жумуш мезгилинде нукура кошокчулар менен кезигип бир топ кошок ырлары жазылып алынды. Айрым кошок ырларынан мисал келтирсек:

***Жаш балага кошулуучу кошоктордон:***

Сепкилиң айдын жүзүндөй,  
Себетке салган жүзүмдөй.  
Тамагың айдын жүзүндөй,  
Табакка салган жүзүмдөй....  
Жезден беле, билегиң,  
Жетимишке барбастан.

---

<sup>36</sup> А.Асанканов, О.Ж. Осмонов. Кыргызстан тарыхы. - Бишкек, 2004.

Чырпыгым, жеткен беле тилегиң,  
Эми, чынарга чыккан гүл болгун.  
Кагылайын, наристем,  
Чын бейиш барып, сүр болгун.  
Адырга чыккан гүл болгун,  
Айланыйын, каралдым,  
Эми, акырет барып сүр болгун <sup>37</sup>.  
Алтындан топчу бүчүндөн,  
Арманың кетти ичинде.  
Күмүштөн топчу бүчүндөн,  
Күйүтүң кетти ичинде.  
Алтындан ээриң, каш кетти,  
Азил бир жаның, жаш кетти.  
Күмүштөн ээриң, каш кетти,  
Он беш жашта, жаш кетти <sup>38</sup>.  
Керегеге түлкү ким илет,  
Кейигенимди ким билет.  
Кичинекей каралдымдан айрылып,  
Кейигенимди ким билет....  
Сары май менен бал жеген,  
Сүйрөп, колумдан жүр деген,  
Адамга өлүм каргаша.  
Ант урган өлүм болбосо,  
Жүрбөйт белек жанаша <sup>39</sup>.

Бир туугандарга карата айтылуучу кошоктордун айрым бир саптарынан мисал келтире кетели. Бул кошоктордун биринде бир тууган эжесинин инисине күйүп бышып кошкон кошогунда кыргыз элине таандык болгон айрым бир салттар жөнүндө да айтылган.

Ажалым жетип мен өлсөм.

Алып жерге көмөрүм,

-деп айтылып эжесинен мурун иниси кайтыш болгондуктан, инисин жоктоп өксүп, ыйлап турган учуру баяндалат. Төмөндө бул кошоктон шизиндшлөр келтире кетели:

.... Алтындан жүгөн өрөрүм,

Ажалым жетип мен өлсөм.

Алып бир жерге көмөрүм,

---

<sup>37</sup> Информатор Тажиматова Малика. Чаткал району, Курулуш айылы, 2004-ж.

<sup>38</sup> Информатор Эмилова Уултай. Аксы району, [ ] - [ ] [ ] [ ] [ ]. 2008-ж.

<sup>39</sup> Информатор Бозуева Умсун. Ноокен району. [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ] [ ]. 2005-ж.

Эми, алтындан жүгөн ким өрөт.  
Ажалым жетип мен өлсөм,  
Алып бир жерге ким көмөт.  
Күмүштөн жүгөн өрөрүм,  
Күнүм бүтүп мен өлсөм.  
Көтөрүп жерге көмөрүм,  
Эми, күмүштөн жүгөн ким өрөт.  
Күнүм бир бүтүп мен өлсөм,  
Көтөрүп жерге ким көмөт....  
Ай тийбес жердин алдында,  
Кантип да жатасың зерикпей.  
Барган жерден келбеген,  
Байыстуу бекен кара жер.  
Кеткен жерден келбеген,  
Бейиштүү бекен кара жер<sup>40</sup> .....

Күмүштөн болгон маарегин,  
Көпкө да, тийген керегин.  
Алтындан болгон маарегин,  
Агатай журтка тийген керегин.  
Түндүгүнөн ай өткөн,  
Түп атасы бай өткөн.  
Агатай илгери кылып ишинди,  
Жети атаң сенин бай өткөн<sup>41</sup> .....

Кагылайын бир боорум,  
Санааны, башка салдыңбы ?  
Алыстан кабар угуздун,  
Ажаатын ажал ачтыңбы ?  
Жалбарып жүрүп, жаным деп,  
Жашыман ыйлап сыздадым.  
Күйүтүмө чыдабай,  
Күл болуп кала жаздадым.  
Бир боорум аман болгондо,  
Чабат эле улакты.  
Чалат эле кыякты,  
Өлбөй аман болгондо.  
Өз тендүүнү көргөндө,  
Эси бир оойт эжеңдин<sup>42</sup> .....

Кара калем, ак кагаз,  
Чийгенине жарашкан.

---

<sup>40</sup> Информатор Апсарова Саламат. Базар-Коргон району, Кызыл-Ай айылы. 2007-ж.

<sup>41</sup> Информатор Эмилова Уултай. Аксы району, Жаңы-Жол айылы. 2008-ж.

Кара кыйык ак калпак,  
Кийгенине жарашкан.  
Кызыл калем, ак кагаз,  
Чийгенине жарашкан.  
Кызыл кыйык, ак калпак,  
Кийгенине жарашкан....  
Күмүштөн чачы ак соорунда.  
Күлмүндөйт элем доорунда,  
Бир боорум көзү өтгү эле.  
Күмүштөн чачпак жез болду,  
Күлмүндөгөн мен байкуш.  
Күйүп-бышып от болдум <sup>43</sup>....  
Эзелтен гана башта бир өлүм,  
Бир боорум, алтымыш жашты жашабай.  
Бат эле да, кетти шум өлүм,  
Акыры гана башта бир өлүм.  
Жетимиш гана жашты жашабай,  
Алып деле кетти шум өлүм.....  
Алтындай болгон жүзүндөн,  
Кантейин, кара эле жерге коюлдуң.  
Кара бир койду жетелеп,  
Бир боорум, той аралап жүрбөдүң.  
Келиндерди ээрчитип,  
Жан уям, эл аралап жүрбөдүң.  
Кызыл да койду жетелеп,  
Бир боорум, той аралап жүрбөдүң.  
Небереңди жетелеп,  
Кагылайын бир боорум.  
Кантейин, эл аралап жүрбөдүң.....,  
Босогонун башына, бир боорум,  
Боз туйгун келип коно албайт.  
Муң айтып ыйлап мен келсем,  
Кагылайын бир боорум,  
Балдарың сендей боло албайт <sup>44</sup> .....  
Күмүштөн кылган абайың,  
Күбүп бир жүккө жабайын.

---

<sup>42</sup> Өзгөчө маанидеги адабият эңгемелери. Өзгөчө маанидеги адабият эңгемелери, Өзгөчө маанидеги адабият эңгемелери. 2007-ж.

<sup>43</sup> Информатор. Кулушова Набат. Чаткал району Курулуш айылы. 2003-ж.

<sup>44</sup> Өзгөчө маанидеги адабият эңгемелери. Өзгөчө маанидеги адабият эңгемелери. 2004-ж.



Күнүстөн кеткен агамды,  
Күйгөндө кайдан табайын.  
Күлгүндү кийип кирдеткен,  
Күлүктү минип тердеткен.  
Күнү бир бүтүп калган соң,  
Күн тийбес сапар жол кеткен...,  
Чылбырың учу үч эли.  
Чын пайгамбар мүчөлүң,  
Камчыңдын учу үч эли.  
Кан пайгамбар мүчөлүң <sup>45</sup>...,- деп айтылса...  
Эжеси жөнүндө айтылган кошоктон:  
Көк сарай чыга жайлаган,  
Керилип бээни байлаган.  
Ата-ини келсе конокко,  
Кымызы менен сыйлаган.  
Токтунун тобун байлаган,  
Көк сарай чыга жайлаган.  
Ата-ини тууганын,  
Эжекем, каймагын берип сыйлаган.  
Жездемдин болуп түгөйү,  
Эжекем, жээндерин сыйлаган <sup>46</sup>....,

**Жеңесине кошкон кошок ыры:**

Кыздары келет дегенде,  
Кыраанга чыгып караткан.  
Кымызын алып чайкаткан,  
Балдары келет дегенде,  
Белеске чыгып караткан.  
Саамалын алып чайкаткан,  
Кайчысын кайрак бүлөткөн.  
Караңгыда келген коногун,  
Күндүзгүдөй күзөткөн....  
Асмандан тийген ай болсун,  
Кагылайын жеңекем.  
Жаткан жериң жай болсун<sup>47</sup>.

---

<sup>45</sup> Информатор Назарова Нурзада. Сузак району, Барпы айылы. 2008-ж.

<sup>46</sup> Өзгөчө маанидеги маалымат берүүчү. Өзгөчө маанидеги маалымат берүүчү. 2007-ж.

<sup>47</sup> Информатор Бокуева Насип. Тогуз-Торо району, Атай айылы, 2007-ж.

**Кыздын энесине кошкон кошогуна:**

Желке чачым кулачым.  
Мен кургур, Жетип келсем кубанчым.  
Арка чачым кулачым,  
Айланайын энекем,  
Айланып келсем кубанчым.  
Белестен чыккан ай элең,  
Бейишим энем барында.  
Белгилүү шаар жай элең,  
Кашаттан чыккан ай элең.  
Канышым энем барында,  
Капкалуу шаар жай элең.....  
Түнөгүнө келемин,  
Түнөгүнөн таба албай.  
Тщъщлщп ыйлап кетемин,  
Жайытына келемин.  
Жайытынан таба албай,  
Жалдырап ыйлап кетемин <sup>48</sup> ....

**Энеге кошкон кошок:**

Эшиктен төргө ак кийиз,  
Эшендер түшкөн үйүңүз.  
Капчыктан төргө ак кийиз,  
Калпалар түшкөн үйүңүз.  
Калпалар менен карындаш,  
Молдолор менен моюн саз.  
Энекем тиккен чепкенди,  
Чек базарда талашкан.  
Чечендер кийсе жарашкан,  
Энекем тиккен чепкенди.  
Ат базарда талашкан,  
Акындар кийсе жарашкан....  
Килем бир согуп, түр кылган,  
Үйүнүн ичин гүл кылган.  
Күн айланып, мен келсем,  
Күлүп чыгаар апам жок.  
Ай айланып, мен келсем,  
Алдымдан тосоор апам жок.  
Жыл айланып, мен келсем,

---

<sup>48</sup> Информатор ██████████ ██ █████ ██. Аксы району, Торук айылы, 2004-ж.

Жылмайып чыккан апам жок...<sup>49</sup>  
Карагаттай көзүңдүн,  
Жумулганын карачы.  
Карагайдай боюңдун,  
Сунулганын карачы.  
Бул өлүмдүн айынан,  
Узун боюм пас болду.  
Эки көзүм жаш болду,  
Атана кокуй арман күн.  
Уулду төрөп бөлөдүң,  
Урматын көрбөй жөнөдүң.  
Кызды бир төрөп бөлөдүң,  
Кызматын көрбөй жөнөдүң...  
Сары май менен бал жеген,  
Кой семизин сой деген.  
Адамга өлүм каргаша,  
Ант урган өлүм болбосо.  
Жүрбөйт белек жанаша,  
Калкка өлүм каргаша.  
Куу тумшук өлүм болбосо,  
Күлбөйт белек жанаша<sup>50</sup>.

**Таенеге кошкон кошок ыры.**

Ак шайы көрпө жүктө жок,  
Айлансам таенем үйдө жок.  
Көк шайы көрпө жүктө жок,  
Көргөнүм таенем үйдө жок.  
Ак шайы көрпө жүк көркү,  
Айлансам таенем үй көркү.  
Көк шайы көрпө жүк көркү,  
Көргөнүм таенем үй көркү,  
Кырга бир чыккан арчадай.  
Таенем, кырк бүктөгөн барчадай,  
Адырга чыккан арчадай.  
Таенем, асыл бир жаны барчадай<sup>51</sup>.

**Атасына кошкон кошоктон:**

---

<sup>49</sup> Информатор Төрөкулова Саламат. Сузак району, Бек-Абад айылы, 2008-ж.

<sup>50</sup> Информатор Акимбекова Данагүл. Ала-Бука району, Ала-Бука айылы, 2009-ж.

<sup>51</sup> Информатор Орунбаева Өктөм. Базар-Коргон району, Правда айылы, 2009-ж.

Жаш тайлакка жүк арттым,  
Армандуу болуп мен байкуш.  
Атакемен айрылып,  
Жаштайыман үн тарттым.  
Арыкта суу бурбай кал,  
Армандуу жетим кылбай кал,  
Күрөёдөн суу бурбай кал.  
Атаке, күйүттүү жетим кылбай кал<sup>52</sup>....  
Артындан зергер бурарым,  
Азаптуу өлүм турбайбы.  
Күмүштөн заргер бурарым,  
Күйүттүү өлүм турбайбы...,  
Босого бою гүл тиздим.  
Боздоорумду ким билер,  
Кереге бою гүл тиздим.  
Кейигеним ким билер,  
Суу бойлосом, конуш жок,  
Эми бир сизди көрүш жок....<sup>53</sup>.  
Атамы кудай сыйлаган,  
Дөөлөткө бети кызарган.  
Перзентке колу узарган,  
Небере-уулу ыйлаган....  
Табылгылуу колоттой.  
Атам, топтоп бир койгон болоттой,  
Кымыздыктуу колоттой.  
Атам, кыя эле чапкан болоттой,  
Төртөө эле жылдызың.  
Атам, төрөсү эле кыргыздын,  
Бешөө эле жылдыздын.  
Атам, бекзаты эле кыргыздын...,  
Карагер атын байлоодо.  
Калкың го чыгат жайлоого,  
Кайгырбай кантип жатасың.  
Эми боз топурак чандоодо,  
Койдон бир козу бактырдың.  
Кожодон тумар тактырдың,  
Андан да себеп болбоду.  
Асылган оору койбоду.<sup>54</sup>

---

<sup>52</sup> Информатор Мырзабаева Санаш. Чаткал району, Ак-Таш айылы, 2003-ж.

<sup>53</sup> Информатор Мамажанова Жумагүл. Ноокен району, Бүргөндү айылы. 2008-ж.

Ошондой эле улгайган кемпир кезектерге кошулган кошоктордо да өзгөчөлүктөр бар. Бул саптарда жашы өтүп калган адамдарга анча мун кайгы айтылбай, адамдар өздөрүн жоошутуп ыйлашат. Мисалы:

Балтырканы бүрдөгөн,  
Энемди, батмалары жүр деген.  
Бүлдүркөнү бүрдөгөн,  
Энемди, бүбүлөрү жүр деген....  
Бул ааламдан өтүпсүз,  
Эмми, батмалар менен кошо жат.  
Бүлдүркөн сайлуу кожогат,  
Эми бүбүлөр менен кошо жат <sup>55</sup>.

Жалпы эле кошок ырларынын мазмунунда мактоо саптары өзгөчө орунду ээлеген.

Белеске тарта үй тиккен.  
Бектерге болжоп тон тиккен,  
Кашатка тарта үй тиккен.  
Кандарга болжоп тон тиккен,  
Он колунда кайчысы.  
Сол колунда парчасы (барча),  
Айымым, энем көзү өтүп.  
Кайчысы калды дат басып,  
Парчасы калды чаь басып <sup>56</sup>...  
Ак теректин тамыры,  
Болгонум атам, ай кашканын тукуму.  
Көк теректин тамыры,  
Болгонум атам, көк кашканын тукуму.  
Мыгы эль, жеримдин,  
Мыктысы элен, элимдин.  
Үзөьгүсү коргошун,  
Үзбөй минген жоргосун <sup>57</sup>.

Мында, эркек кишинин коомдогу орду, адамдын канаты болгон жылкынын канчалык даражада керек экендиги жөнүндө баяндалат.

Акылы артык жаралган,  
Алтындан топчу каданган.

---

<sup>54</sup> Информатор Кайыпбердиева Жамал. Сузак району, Жон-Күнгөй айылы. 2008-ж.

<sup>55</sup> □ □□□□□□□ □ □□□□□ □□ □□□□□□. □□ □□ □□□□□□. □□□ □□□□□□. 2 003-□.

<sup>56</sup> Информатор Акимбекова Данагүл. Ала-Бука району, Кызыл-Ата . 2004-ж.

<sup>57</sup> Информатор □□□ □□□□□□ □□□□□□. □ □□-□□ □□ району, Кош-Терек айылы, 2005-ж.

Азил бир жашы барында,  
Алтымыш жаштан ашса да,  
Ак кептер куштай таранган,  
Кыялы кымбат жаралган.  
Кымбат бир жашы барында,  
Кыркалап, седеп топчу каданган.  
Кыялап жашы өтсө да,  
Кыргыйек куштай таранган.  
Каз элечек бүркөгөн,  
Тобунда бузбай көч баштап....  
Казаны кайнап шар болгон.  
Каз элечек кыйгачтап,  
Кашкар чачпак суй таштап.  
Кайрат бир жашы барында,  
Караны минген көч баштап.  
Торко элечек кыйгачтап,  
Толгон бир чачпак суй таштап.  
Толкуган жашы барында,  
Торуну минген көч баштап <sup>58</sup> .

Энесин өзгөчө мактап, ошону менен бирге эле куштарга салыштыруу менен “ак кептер”, “көк кептер” деп сыпаттап, элечектин (торко элечек, каз элечек) жана чачпактын түрлөрү (кашгар чачпак, букара чачпак) айтылуу менен ошол доордогу улуттук кийимдер сүрөттөлгөн. Ошондой эле топтолгон материалдардын ичинен каргыш, тагдырга таарыныч кошок ырларын да кезиктирүүгө болот:

Белдемчи белге жарашты,  
Бек уулу менден адашты.  
Канжыга жанга жарашты,  
Кан уулу менден адашты.  
Алтындан жүгөн калайы,  
Алганы менен бир жүргөн.  
Атаны кокуй, жаш мырза,  
Кандай бир пенде таалайлуу.  
Күмүштөн жүгөн калайы,  
Күйүтү менен бир жүргөн.  
Атаны кокуй, бий мырза,  
Кандай бир пенде таалайлуу.  
Каркыра гана куштай болоюн,  
Капшыртган торго коноюн.  
Капшыртыгы жарып бери чык,  
Камалган дартты бөлөйүн.

---

<sup>58</sup> Информатор Абдиева Алымкан. Тогуз-Торо району, Арал айылы. 2007-ж.

Мен караны кийбей өлөйүн,  
Турумтай куштай болоюн.  
Туурууа торго коноюн,  
Тууруудан тартып бери чык.  
Мен, тулууду кийбей өлөйүн<sup>59</sup>

– деген кошок саптарында өмүрлүк жолдошунан айрылып, тул калгандыгын жана өзүн торго түшкөн куштай элестетип салт катары өлүм айынан кара кийип калгандыгын билдирет.

Мындан сырткары Улуу Ата Мекендик согушка (1941-1945-жж.) арналган кошоктор да жок эмес.

Коргойт деп Ата Мекенин,  
Алыптыр эрдин неченин.  
Эч кандай шартка түшүнбөй,  
Эмчекте калган кезегим.  
Өь-түсүн билбей калсам да,  
Архивде калган жазылып.  
Атына таазим этемин,  
Атадан бир боор аталып.  
Ата-энем эсен барбы деп,  
Айланып элге келбептир.  
Алганы менен ээрчишип,  
Ак белдин гшлщн тербептир....  
Бет алып барып алысты,  
Берген жок жоого намысты.  
Беттешкен жоосун басынтып,  
Берлинге тууну сайышты.  
Буйругу экен тагдырдын,  
Берендер келбей калышты.  
Көксөп да барып алысты,  
Кетирбей жоого намысты.  
Кекенген жоосун багынтып,  
Келечек туусун сайышты.  
Кырчындай бойдон кыйылып,  
Кыраандар келбей калышты....  
Атыгды окуп гезиттен,  
Муунум бошоп калтырап.  
Жазылган гезит бетине,  
Көз жашым турду тамчылап.  
Ыйлоонун жоктур пайдасы,  
Табылбайт жоктун айласы.  
Аты өчпөйт тура атанын,

---

<sup>59</sup> Информатор Асранова Мейликан. Аксы району, **Кызыл-Жар айылы**. 2003-ж.

Артында калган баласы <sup>60</sup> .

### **Күйөөсүнө кошкон кошок**

Эшигиъдин алды алма бак,  
Алмасын коюп гүлүн как.  
Артыгда калган балдарды,  
Кайрылып келип өзүъ бак.  
Эшигиъдин алды жийде бак,  
Жийдесин коюп гүлүн как.  
Артыгда калган балдарды,  
Кайрылып келип өзүъ бак.  
Күмүштөн комуз чаптырып,  
Күүлөп бир коюп өтсөъчү.  
Артында калган балдарды,  
Үйлөп бир коюп кетсеъчи.  
Алтындан комуз чаптырып,  
Күүлөп бир коюп өтсөъчү.  
Артыгда калган уулдарды,  
Үйлөп бир коюп кетсеъчи....  
Эргелеп турсам шамал жок,  
Эркелеп келсем бегим жок.  
Саарлап турсам шамал жок,  
Сагынып келсем бегим жок.  
Аз айтайын кейишти,  
Аралап жүрсүн бейишти.  
Көп айтпайын кейишти,  
Көрүп жүрсүн бейишти.<sup>61</sup>  
Алтындан кемер курчанган,  
Ачылып сүйлөп олтурсаң.  
Ар кандай адам суктанган,  
Күмүштөн кемер курчанган.  
Күлүп бир сүйлөп олтурсаң.  
Көргөн бир адам суктанган....,  
Босого менен бою тең.  
Бойлору сымбат келишкен,  
Кереге менен бою тең.  
Сымбатың абдан келишкен,  
Совет бир бийлик өкмөткө.  
Кызматың менен жаккансың,  
Басмачыны кубалап.

---

<sup>60</sup> Информатор Асыранова Мейликан. ... 2003-ж.

<sup>61</sup> Информатор Бекчалова Какен. Сузак району, Канжыга айылы.  
2007-ж.



Атак бир даңк алгансың,  
Эми береним, бейиштен төрүз ээлегин<sup>62</sup>.

**Атага кошулган кошок**

Алтын, аа, казык жел аштоо,  
Болгонум атам, азаптуу экен сөз баштоо.  
Күмүштөн казык, жел аштоо,  
Болгонум атам, күйүттүү экен сөз баштоо.  
Алты бир кулач кыл аркан,  
Атама, алты айлансам кетпеген.  
Айлансам атам, камкорум,  
Атамдын, айылынан байлык кетпеген.  
Жети бир кабат кыл аркан,  
Атама, жети айлансам кетпеген.  
Көргөнүм, атам намыскөй,  
Атамын, жеринен байлык кетпеген.  
Алтындан чигер сүйрөткөн,  
Атакем, балдарына акыл айтып үйрөткөн.  
Күмүштөн чигер сүйрөткөн,  
Кыздардын көңүлүн карап, үйрөткөн....  
Айланайын, атакем.  
Чынары өсүп, шак болгон,  
Бутагы өскөн мунардай.  
Атамдын, чырпыгы да өскөн чынардай,  
Эшиктей терек бүрдөгөн.  
Атакем, балдары менен гүлдөгөн,  
Короодо өрүк бүрдөгөн.  
Айланайын, атакем,  
Кыз-келин менен гүлдөгөн....  
Караны минип, жердедиң.  
Атам, бейиштин жерин жердегин,  
Пейили жакшы, атакем.  
Эми бейиштен бери келбейсиң<sup>63</sup> ....  
Алтымыш баштуу ак үйлүү,  
Айлансам аруу ачпаган.  
Ай көчөт менен улаган,

---

<sup>62</sup> Информатор Оморова Жамила. Чаткал району, Жаңы-Базар айылы. 2003-ж.

<sup>63</sup> □ □□□□□□□ □□ □□□□□□ □□ □□. □□ □□□-□□□□ □□□□□□, □□□□□ □□□□ (□□□□□□ ) □□□□□, 20 07-□.

Ай көчөт ичинде.  
Атлас кийип дуулаган,  
Жети баштуу ак щйлүү.  
Жел көчөт менен улаган,  
Жел көчөттүн ичинде.  
Шайы кийип дуулаган,  
Адырга чыккан экенмин.  
Армандан ырдайт экенмин,  
Күнгөйдөн чыккан экенмин.  
Күйгөндөн ырдайт экенмин <sup>64</sup>,

– деген тексттерде энеге, атага, балага, кщйөөсүнө, жеңеге, эжеге жана башкаларга арналган кошок ырларында кыргыздын салттуу турмушунда дүйнөдөн өткөн адамдын туугандары тарабынан кайгы-күйүт, арман, бири-бирине кайрат, акыл насааттары айтылат. Илимий-тексттик салыштырууларда диалектикалык жана аймактык өзгөчөлүктөрү байкалат.

Алган жарың айылда,  
Айлап ыйлайт жолдошун.  
Ак никелеп, ак түндө,  
Алдың эле, жолдошум.  
Аялыңды зарлантпай,  
Айда келчи жолдошум.  
Алган жарың какшатпай,  
Түндөп келчи жолдошум.  
Жаш кезекти бир эстеп,  
Жазда келчи жолдошум.  
Алган жарың какшатпай,  
Күндө келчи жолдошум.  
Келсең бир үйгө кечикпей,  
Эркелейин жаныңда.  
Үйдүн ичи бажырап,  
Базар болсун дайыма.  
Атам кайтып келди деп,  
Балаң чыксын алдыңдан.  
Алып келди мага деп,  
Кызың чыксын алдыңдан.  
Көкүрөк күчүк артыңда,  
Асылып ойноп жыргасын.  
Атам эми кетпейт деп,  
Уулдарың бир жыргасын.

---

<sup>64</sup> Информатор Белекова Токтокан. Жалал-Абад областы, 00 0-0 00000 00 000. 2008-0.

Күлкү жансын жүзүөн,  
Жоролору кетпесин.  
Жолдош болуп жүрдүк деп,  
Жарым кылым эстесин <sup>65</sup> .

– өмүрлүк жарын дайыма күйүп, балдарын жалгыз тарбиялап кыялданып, ал келсе үч уулу, үч жагынан тосуп чыгып арманда өспөсө экен деп тилейт. Тирүүлүктүн кошогун кошуп ансыз да жок болуп жаткан ички дүйнөнү андан бетер тарытат.

Айланайын, жан балам,  
Кабарсыз кеттиң алыста,  
Апакең боздойт айылда.  
Артыңда калды үч уулун,  
Аталап боздойт дайыма.  
Карыган чакта жан балам,  
Кабыргам менин кайышты.  
Өсүп турган өрүктү,  
Үзүп жесең болбойбу.  
Артыңда калган балдарга.  
Тарбия берсең, болбойбу.  
Атадан да, кем калбай,  
Чоңойтум го, жан балам,  
Апакеңди зарлантпай,  
Кайтып келчи, жан балам.  
Акча артында саяпкер,  
Таптабачы, жан балам,  
Карыганда, жан балам,  
Кайгыңа алым жетпеди.  
Карыптык келип башыма,  
Кайгыга жаным беттеди,  
Артыңда калган туякты,  
Унутпачы, жан балам.  
Атакеңден мураскер,  
Үйүң калды, жан балам,  
Апакеңди унутпай,  
Айылыңды калтырбай,  
Жетип келчи, жан балам.  
Орустардын акчасын,  
Ойлобочу, жан балам,  
Кыргызымдын жолдорун,  
Жорголочу, жан балам.

---

<sup>65</sup> Информатор Арстанова Ж. Аксы району, 0000 -000000 000000 .  
2008-ж.

Алган жарың айылда,  
Боздоп калды, жан балам.  
Атам келет бүгүн деп,  
Күтүп жүрөт балдарың.  
Күндө жарык алдында,  
Күл болдум го, жан балам.  
Өрүк-алмаң, жалдырап,  
Сени күтөт, жан балам.  
Бүгүн келип жесе деп,  
Тилек кылат жан балам <sup>66</sup>

– деп 73 жашка чыккан апасы баласынан сый көрөөр мезгилде ушинтип зарлап ыйлап калган. Анткени, тиричиликтин айынан 2001-жылы орус жергесине иштеп келүү үчүн кеткен дайынсыз жоголгон баласына кошкон кошогу:

Ачык болсо асманың,  
Айдай болуп жылып кел.  
Мендей болуп, жан балам,  
Пайгамбарды ашырып.  
Сексен белин аттагын,  
Тирүү болсоң жан балам,  
Кайтарсың бир күн үйүнө,  
Атакене топурак, салаарсың бир күн кечигип.  
Көрбөй кетсем тирүүмдө,  
Отко барып өрттөнөм.  
Тозок отко бет келем,  
Көрбөй кеттим балам, деп.  
Тынч жатпаймын, оо дүйнө,  
Көкүрөгүң жыттабай.  
Көр буйрубайт мендейге <sup>67</sup>,

– бул тексттин өзгөчөлүгү тирүү жүргөн адамга кошулгандыгында. Карып калган атасы баласынан үмүтүн үзбөй өз колу менен топурак салса экен деп кошот.

Мисал келтирилген кошок ырлары текстологиялык жактан эпикалык чыгармаларда жана Орхон Енисей тексттериндеги жазууларга салыштырылып изилденди. Негизинен кошок жанрынын варианттары жана аймактык өзгөчөлүктөрү талдоого алынган. Ошону менен жер-жерлерден топтолгон материалдарды бири бири менен салыштырып, алардын өзгөчөлүгүн жана айырмачылыктары белгиленген. Пайдаланылган материалдар өзүнүн жаңылыгы жана

<sup>66</sup> Информатор Жарлыкова Уултай. Аксы району, Кербен шаары. 2007-ж.

<sup>67</sup> Информатор Жарлыкова Уултай. Аксы району. Кербен шаары. 2007-ж.

оригиналдуулугу менен айырмаланып турат. Кошок жанры тарыхый-этнографиялык булак катары адабиятта биринчи жолу каралып жаткандыгына байланыштуу ар бир ырдын ыр саптарына текстологиялык талдоо жүргүзүлгөн жок. Анын ордуна жалпылап талдоо жана жалпы орчундуу бөлүктөргө бөлүү жолу менен ыр түрмөктөрүн окурмандарга тааныштырууну туура көрдүк. Албетте, ыр түрмөктөрүндөгү ыр саптарынын мазмунуна карата бөлүштүрүү, бир аталышка топтоштуруу окурмандардын окуп жаткандагы кабылдоосун жеңилдетүү максатында болду. Ар бир бөлүккө өз алдынча кыскача аталыштар, темалар коюлду. Мисалы: балдар, ата-эне жөнүндө ж. б. Бирок, бардык бөлүктөрдөгү ыр саптарын бир гана нерсе – өксүк, арман, жоктоо, эскерүүлөр гана бириктирип турат. Анткени биз бир элбиз. Арманыбыз да, күйүтүбүз да, жоктообуз да бирге. Баарын жалпылап айтканда кошок - кошкон кошогуубуз бир элбиз, Кыргыз элибиз!

## КОРУТУНДУ

Көчмөн турмушта жашаган кыргыздардын элдик оозеки чыгармачылыгы эл ичинде ушул кезге чейин сакталгандыгы бул кошок жанрынын өзгөчөлүгүн жана аларга этияттык, сарамжалдуулук менен мамиле кылгандыгын айгинелейт. Мунун ачык мисалы болуп биз топтогон этнографиялык материалдардан байкоого болот. Элдик оозеки чыгармачылыкты, элдин тарыхын, маданиятын улуу булагы, көнөрбөс эстелиги катары баалап сактап калышыбыз керек. Кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында кошок жанры кеңири орунду ээлейт, алардын айрымдары байыркы мезгилдерде пайда болгондугу шексиз экендигин элдик адабияттардан жыйналган материалдардын негизинде билүүгө болот. Кошок жөнөкөй ыр түрүндө келтирилип дастан, эпикалык чыгармаларга чейин өсүп жеткен. Кыргыз фольклорунда кошок ырлары генеалогиялык мүнөздөгү уламыштардан башка да байыркы мезгилдерде пайда болгон эпикалык чыгармаларда белгиленгендигин байкадык. Кошок жанрынын бул көрүнүшү кыргыз маданиятынын калыптануу жана өнүгүү тарыхын изилдеп үйрөнүүдө кызыктуу келечекти ачып берет. Жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн жыйынтыгында «кошок» деген сөздүн этимологиясына баа берилди. Анын бир катар формалдык жана стилдик өзгөчөлүктөрү каралып кошок ырлары салыштырылып изилденди. Негизинен кыргыз фольклорунун бул жанры инсандын идеалдуу образын чагылдырат. Ошондой болсо да, анда кыргыз тарыхынын кээ бир конкреттүү окуялары камтылган деп айтууга болот. Бул өзгөчөлүктү кошокчулардын жардамы менен үйрөнө алабыз.

Жергиликтүү эл арасынан топтолгон этнографиялык материалдардын, анын ичинде жалпы кошок жанрынын өзгөчөлүктөрү, окшоштуктары жана айырмачылыктары жөнүндө студенттер үчүн колдонула турган этнографиялык китепчеде кеңири берилди. Ошону менен бирге областтык архивге, шаардык край таануу музейине жана университеттин тарыхый-этнографиялык музейине кол жазмалар, аудио-кассеталар, сүрөттөрдүн толугу менен өзгөрүлбөгөн нукура нускасы өткөрүлүп берилди.

Ошентип, мындай салттар адамзат турмушунун жашоосуна, өзгөрүүсүнө чоң таасирин тийгизет. Күндөн-күнгө заман өзгөргөн сайын салттарга да жаңыча түшүнүктөр киргизилүүдө. Баардык өзгөрүүлөрдүн негизинде мындай чоң байлыктарыбызды унутпай бүгүнкү күнгө чейин сактап келген ата-бабаларыбыздын жолун жолдоп, келечек жаштарга жеткирүү зарыл.

Окурмандын колуна жаңы гана тийген бул китепче мурда кийин колдонулбаган жаңы материалдардын негизинде жазылды. Мына

ушунусу менен бул китептеги келтирилген “кошоктор” биринчи жолу жарыкка чыгып өз окурмандарын табат деген ойдобуз. “Эл ичи, өнөр кенчи” – демекчи биз өзүбүздүн эл кыдырып, сурамжылоо жолу менен дагы да болсо унутулуп калбай эл эсинде али чети оюлбаган түгөнгүс кенчтин бар экендигин байкадык. Болгону элге чыккан ар бир изденүүчү өз алдына так максатты, багыттуу теманы, коюп изденүү иштерин жүргүзсө болчудай. Али кеч эмес деп камырабай отурууга да убакыт жок. Мүнөт сайын жаңыланып, ирилешип жаткан заманда элдин эсиндеги эскерүүлөрдү артка созулуп, таптакыр унуткарылып калышы да мүмкүн. Эл ичиндеги, нукура элдик, сөз казынасын төгүп-чачпай, унуткарбай жыйнаштырып алалы. Кыргыз тили барда, сөздүн күчү кете электе элге чыгалы, урматтуу изилдөөчүлөр.

### А Д А Б И Я Т Т А Р

1. Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер. - Бишкек, 1999.
1. Айдаркулов К.А. Кылымдар жаңырыгы. - Фрунзе, 1987.
2. Аманалиев Б. Из истории философской мысли кыргызского народа. - Фрунзе, 1963.
3. Асанбеков Н.К. Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин философиясы. - Жалал-Абад, 2002.
4. Богданова М. Кыргыз фольклорунун классификациясы. - Фрунзе, 1963.
5. Жумагулов Ч. Орхон-Енисей тексттери. Фрунзе, 1982.
6. Калчакеев К., Мусабеков А. Өмүр жылдызы күн болуп жанат. - Жалал-Абад, 2002.
7. Кожожаш. Эл адабияттар сериясы. 4-т. - Бишкек, 1998.
8. Кошоктор. Эл адабияттар сериясы. 21-т. - Бишкек, 1998.
9. Курманбек. Эл адабияттар сериясы. 5-т. - Бишкек, 1998.
10. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. - Бишкек, 1999.
11. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. - М., 1952.
12. Манас. Эпос. 1-2-3-4 тт. - Фрунзе, 1979-1982.
13. Танаев Т. Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар. - Ош, 2002.

14. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - Фрунзе, 1978.

## И Н Ф О Р М А Т О Р Л О Р

Аксы району - Сопукулова Насибү, Нарбаева Сатимбү, Дунгулова Алмакан, Асранова Мейликан, Гүлжигитов Масали, Гүлжигитова Кундуз, Кадырматова Касиет, **Хасанова Азизбүбү**, Уултай Жарлыкова, Ж. Арстанова, Жээнтаева Гүлүмкан, Кадырова Үмүт, Эмилова Уултай.

**Ала-Бука району** – Изагулова Майрам, Нармырзаева Өктөмкан, Акимбекова Данагүл.

**Чаткал району** – Кошокбаева Зияда, Мырзабаева Санаш, Оморова Жамийла, Кулушова Набат, Тажиматова Малика.

**Ноокен району** – Бозуева Умсун, Мамажанова Жумагүл,

**Базар-Коргон району** – Абсатарова Саламат, Орунбаева Өктөм.

**Сузак району** – Бекчалова Какен, Кайыпбердиева Жамал, Белекова Токтокан, Назарова Нурзада, Алдосова Пашарат.

**Тогуз Торо району** – Абдиева Алымкан, Чапкынчиева Күйкө, Бокуева Насип.

## М А З М У Н У

	<b>К и р и ш ү ү</b>	3
01	<b>Кошоктун жаралуу доору жана эпикалык чыгармаларда чагылдырылышы</b>	10
02	<b>Кошоктун этимологиясын чечмелөө</b>	12
03	<b>Изилдөөгө алынган кошок ырларынын варианттары жөнүндө</b>	30
	<b>К о р у т у н д у</b>	48
	<b>А д а б и я т т а р</b>	49
	<b>И н ф о р м а т о р л о р</b>	50



**Айдаркулов К., Мырзабаева Н., Анарбекова В.**

**КОШОК –  
ИНСАНДЫ ЭСКЕРҮҮ ЖАНРЫ**

Редактор: Сулайманов Э.

Тех. редактор: \*.

Корректор: Бердыходжаев К.

Компьютерде тершц: Умарова М.

Формат: 60x84, 1/32

Гарнитура: 3,1 басма табак.

Тираж: 200 нуска.

Басмага берилди:

Басууга кол коюлду:

Жалал-Абад, , .

